



A SELYE JÁNOS EGYETEM  
REFORMÁTUS TEOLÓGIAI KARA  
és a  
CALVIN J. TEOLÓGIAI AKADÉMIA  
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

---

# Teológiai Fórum

---

X. évfolyam 2. szám

2016.

## XI. évfolyam 2. szám

A komáromi Selye János Egyetem  
Református Teológiai Kara  
és a Calvin J. Teológiai Akadémia tudományos folyóirata

### Szerkesztőbizottság:

Mgr. Lévai Attila, PhD., dékán, főszerkesztő  
Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, Komárom  
Calvin J. Teológiai Akadémia, Komárom

ThDr. Somogyi Alfréd, PhD., felelős szerkesztő  
Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, Komárom  
Calvin J. Teológiai Akadémia, Komárom

Mgr. Czinke Zsolt  
Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, Komárom  
Calvin J. Teológiai Akadémia, Komárom

Mgr. Görözdí Zsolt, Th.D.  
Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, Komárom

Bernhard Kaiser, Dr. habil, D.Th.  
Stellenbosch University Faculty of Theology, Stellenbosch

Prof. ThDr. Karasszon István, PhD.  
Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, Komárom

Prof. Dr. Kolumbán Vilmos József, PhD.  
Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár

Literáty Zoltán, PhD.  
Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar,  
Budapest

Doc. Dr. Lukács Olga PhD.  
Babes-Bolyai Tudományegyetem,  
Református Tanárképző Kar, Kolozsvár

Doc. PhD. Molnár János  
Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, Komárom

Doc. Dr.Theol. Pálfi József, PhD.  
Partiumi Keresztény Egyetem Bölcsészettudományi Kar,  
Nagyvárad

Mgr. Pólya Katalin, PhD.  
Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, Komárom

### Szakmai lektorok:

Prof. ThDr. Bándy György  
Komenský Egyetem Evangélikus Teológiai Kar, Pozsony

Prof. ThDr. Kocsev Miklós, PhD.  
Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar,  
Budapest

## Tartalom

Albert András:

A „protestáns” Erdélyi Fejedelemség nemzetközi helyzete  
a 17. századvégi Európában..... 4

Hermán M. János:

Kuyper Ábrahám egykori látogatása Bukarestben,  
Budapesten és magyarrá fordított műveinek  
1962-es elégetése Kolozsváron..... 24

Lukács Olga:

Adalékok az erdélyi románok reformációjához..... 98

Bognárné dr. Kocsis Judit:

Reformed education and teaching practice with  
equal chances ..... 114

Albert András:

## A „protestáns” Erdélyi Fejedelemség nemzetközi helyzete a 17. századvégi Európában

„Erdély kül- és bel állapota, anyagi és szellemi súlya, politikai és társadalmi jelentősége a protestantizmus sorsával együtt emelkedik és együtt száll alá.”

(Pokoly József)

### Bevezetés

I. Apafi Mihály (1661–1690) erdélyi fejedelemmé választása után habozás nélkül hozzáfogott a romokban hevert ország újjáépítéséhez Diplomáciai úton a fejedelemség államiségának, annak kulturális és egyházi intézményeinek átmentésén fáradozott. A sokrétű tevékenységet kifejtő erdélyi fejedelem számára az adott politikai, gazdasági és társadalmi viszonyok között ilyen járható út az ügyes politikai játszma, a Bécsi Udvar és a Török Porta közötti lavírozás volt.<sup>1</sup>

Az újabb alkotmány- és jogtörténeti kutatások kiderítették, hogy az 1661–1690 közötti időszakból fennmaradtak olyan diplomáciai iratok, amelyek alapján a nyugati protestáns nagyhatalmak (Hollandia, Anglia, Dánia, Svédország) mindvégig geopolitikai tényezőnek tekintették az Erdélyi Fejedelemséget.

A 17–18. századfordulóján a bécsi kormányzat politikai törekvései között szerepelt az erdélyi területek birodalmi integrálása és abszolutisztikus jellegű hatalmuk érvényesítése a hajdani Erdélyi Fejedelemség hagyományait őrző politikai erőkkel szemben.<sup>2</sup> Kovács Kiss Gyöngy, a 17–18. századfordulós Habsburg hatalmi törekvéseket kutató erd-

lyi történész, erről lényegre törően állapította meg, hogy „Erdély egy, a birodalom részéről megnyilvánuló folyamatos integrációs tendencia célpontja és tárgya, illetőleg a Habsburg-hatalom kiteljesedésének színtere.”<sup>3</sup> Korképet alkot az erdélyi államiség helyzetéről. III. Károly császár-király uralkodása idején a szerződő felek között az 1691-ben a fogarasi országgyűlésen elfogadott és kiadott *Diploma Leopoldinum* hitlevél az irányadó a Habsburg uralom gyakorlás közjogi alapjára nézve a Rákóczi-szabadságharc idején (1703–1711). Azt követően megváltozik a Habsburg hatalmi álláspont az erdélyi területekkel kapcsolatban. A *Pragmatica Sanctio*<sup>4</sup> 1722-es elfogadásakor az uralkodó hangsúlyozta, hogy Erdélyt fegyver jogon szereztek vissza és a jövőben a Habsburg Birodalom szerves részeként nem pedig különálló államként kezelik.<sup>5</sup>

## A „protestáns” Erdélyi Fejedelemség nemzetközi elismertsége a 17. század végi Európában

Az Erdélyi Fejedelemség államiségének kialakulásával kapcsolatban a magyar alkotmány- és jogtörténetírás álláspontja alapján két felfogás áll szemben egymással. Az egyik szerint I. Szulejmán szultán az 1526 előtti időszakban nem törekedett a Magyar Királyság felosztására. A Magyar Királyságot a Török Birodalom peremén elterülő ütköző állam szerepét szánta a Habsburgok elleni küzdelemben.<sup>6</sup> A másik felfogás szerint a Porta expanziós politikáját irracionálisnak ítélte, amely az állandó terjeszkedés vágyból származott.<sup>7</sup> Az előbbi két felfogásból

<sup>3</sup> Kovács Kiss Gyöngy: *A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában.* (17. század vége – 19. század eleje) Erdélyi Tudományos Füzetek 228. Kolozsvár, 2000. 4. o.

<sup>4</sup> III. Károly magyar király (1711–1740) 1713. április 19-én hirdette ki Bécsben a Habsburg-ház számára, a nőági örökösödést biztosító *Pragmatica Sanctiót*.

<sup>5</sup> Trócsányi Zsolt: *Új etnikai kép, új uralmi rendszer.* In: Erdély története. Szerk. Makkai László – Mócsy András – Szász Zoltán. Budapest, 1987, II. 972–1038.

<sup>6</sup> N. Jorga: *Geschichte des osmanischen Reiches.* I–IV. Gotha, 1908–1911. – Thury Jenő: *A török hódítás kezdetei.* Századok, 1893.

<sup>7</sup> Szakály Ferenc: *A mohácsi csata.* Budapest, 1975. – Kosáry Domokos: *Magyar külpolitika Mohács előtt.* Budapest, 1978. – Kubinyi András: *A mohácsi csata előzményei.* Századok, 1981/1.

<sup>1</sup> R. Várkonyi Ágnes: *Erdélyi változások.* Budapest, 1984. 32–33. o.

<sup>2</sup> Albert András: *Bethlen Miklós kancellár Erdély önállóságáért tett politikai lépései az 1687–1704 között keletkezett röpiratai tükrében.* In: Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére, Győr, 2013. 23–36. o.

eredően nagyon hitelt érdemlően vonja le a következtetést Perjés Géza történész az erdélyi államiság létrejövetelével és fennállásával kapcsolatban: „Amikor János király halála után a magyar uralkodó osztály többsége Ferdinánd mellé állt, Szulejmánnak be kellett látnia, hogy eredeti koncepciója tarthatatlanná vált. Ezért döntött Buda és az ország középső részének elfoglalása mellett, vállalva a hatósugár túllépéséből eredő stratégiai kockázatot. Miután a veszély csak a Habsburgokkal szemben állt fenn, eredeti koncepcióját az ország keleti felét és Erdélyt illetően nem kellett megváltoztatnia. Így jött létre az erdélyi önnálló államalakulás.”<sup>8</sup>

Már 1545-re világossá vált, hogy Szulejmán szultán azon terve, hogy Bécset, a nyugat kapuját is elfoglalja, nem valósulhat meg. A Habsburgokkal 1547-ben, Drinápolyban megkötött békében rögzítették a fennálló területek határait és a Portának beszolgáltatandó évi 30 000 arany forint adó összegét.<sup>9</sup> A drinápolyi békekötésnek köszönhetően koncepcióváltás történt a török Porta politikájában. Átmeneti megoldásként a szultán a Magyar Királyság keleti területeinek átadásáról döntött, ami az Erdélyi Fejedelemség kialakulását eredményezte.<sup>10</sup> Az erdélyi államiság kialakulásának kérdéseit kutató Fodor Pál rávilágít a kérdés lényegére: „Az erdélyi állam nem egy politikai akarattal, hanem egy politikai kényszernek köszönheti létét.”<sup>11</sup> Ez a gondolat egybecseng a portai követ 1620-ban, Bethlen Gábor magyar királlyá választását követően írt gondolataival: „Erdély szultán Szulimán találmánya, s sajátja az hatalmas császárnak.”<sup>12</sup>

Az előbbi nyilatkozattal a Porta hangsúlyozni kívánta az Erdélyi Fejedelemség jogállását és a Portához való viszonyát. Az Erdélyi Fejedelemség a Porta vazallus állama volt, de a többi török vazallus államtól különbözően különleges státusszal rendelkezett a birodalmon

belül. A fejedelemség a két nagyhatalom ütközőzónájában elhelyezkedve, külpolitikai szempontból viszonylagos önállósággal működött. Belügyekben szabadon rendelkezett, amíg az a két nagyhatalom érdekeivel nem ütközött.<sup>13</sup>

A 17. századi erdélyi állam fogalmának tisztázása céljából foglalkoznunk kell a modern értelemben vett állam fogalmának értelmezésével és létezésével. A modern állam fogalma Niccolò Machiavelli értelmezése révén került a közhasználatba a 16-17. században.<sup>14</sup> A jogtörténetírás a középkori status fogalom jelentéstartalmát a 16. század végére kezdte használni a mai, modern értelmezéssel.<sup>15</sup>

A történelmi Erdélyi Fejedelemség létrejöttékor rendelkezett az államiság ismérveivel: a földrajzi határokkal, a letelepült életmódot folytatott népességgel és az őket vezető, politikai-kormányzati hatalommal. A klasszikus meghatározás alapján „az államterület a földfelszín államhatárokkal körülvett része, amin az állam főhatalmat, szuverenitást gyakorol”. A 17. században a Machiavellitól származó államfogalmat Georg Jelli osztrák jogtudós fogalmazta meg a leghatásosabban. Az általa értelmezett hármastagú tagozódásban szerepel a meghatározott terület, (Staatsgebiet), az adott területen élő lakosság (Staatsvolk) és az azok fölött álló főhatalom (Staatsgewalt). Az erdélyi állam létezése szempontjából rendkívül fontos volt annak a területnek a meghatározása, amelyet birtokolt. Az államhatalom birtokosait az erdélyi állam területén élő lakosság feletti területi felségjog illetve megközjogi és nemzetközi jogi értelemben. Kisteleki Károly jogtörténész találoan fejtette ki ezirányú véleményét a nemzetközi jog szabályaira hivatkozva: „A nemzetközi jog szabályai szerint a területi felségjog korlátozható egyrészt az állam nemzetközi szerződéseivel, másrészt a nemzetközi szokásjog szabályaival. A közjogi értelmű állam-

<sup>8</sup> Perjés Géza: *Szulejmán koncepciója és Erdély*. In: *Tanulmányok Erdély történetéről*, (Szerk. Rácz István) Debrecen, 1988. 84. o.

<sup>9</sup> Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, 2010. Pálffy 2010, 69. o.

<sup>10</sup> Fodor Pál: *A szultán és az aranyalma*. Budapest, 2001. 280. o.

<sup>11</sup> Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991. 117. o.

<sup>12</sup> Borsos Tamás: *Vásárhelytől a fényes portáig*. Bukarest, 1972. 393. o.

<sup>13</sup> Oborni Teréz: *Kettős függésben*. Az Erdélyi Fejedelemség állama. 59. o. *Rubicon* 2012/1-2. sz. 59. o.

<sup>14</sup> Paczolay Péter: *Az állam, mint a politikaelmélet történeti problémája*. In: Gombos József: *Finnország története*. Szeged, 1994, 2011, 19–24. 126. o.

<sup>15</sup> Sashalmi Endre: *A nyugat-európai államfejlődés vázlatja*. Budapest, 2006. Sashalmi 2006, 11–12. o.

terület-felfogás arra a térségre koncentrált, amelyen fennáll az állam főhatalma, szuverenitása.”<sup>16</sup>

Az Erdélyi Fejedelemség lakosságán, népességén, a középkori Magyarországon a természetes sokaságot értették. A civilis társadalomba vagy másképpen a *corpus politicum*ba nem tartozott bele mindenki. A társadalmi elit, amely egyben a politikai elitet is jelentette úgy, mint: „az egyház, a nemesség és a polgárság, mint a *corpus politicum* tagjainak elitje reprezentálja a királyság *communitasát* a politikai test „fejével”, az uralkodóval szemben.” Erdélyben a Bábolnai felkelés miatt létrejött 1437-es Kápolnai unió sajátos politikai szövetség alakult meg. Az *unium trium nationum*, a három nemzet szövetsége azaz a vármegyei nemesség, székely előkelők (*primores, pixidarii*) és a szász patríciusok közötti politikai szövetség hozta létre azt a jogi alapot, amely a későbbi Erdélyi Fejedelemség idején államalkotó nemzeti státuszba emelte őket. Kisteleki Károly jogtörténész nagyon lényegretörően fogalmazta meg a *corpus politicum*nak az erdélyi kormányzásban történő közjogi szerepvállalását: „a kormányzás közjogi jellege vált meghatározóvá, ahol az uralkodó mellett a jogilag releváns „populus”, azaz a „*corpus politicum*”-ot reprezentáló rendek is közjogi szerepet vállaltak. Az „állam” ezáltal egy önigazgató közösséggé kezdett válni egy nép és egy terület viszonylatában.”<sup>17</sup>

### A protestáns erdélyi állam nemzetközi jogi szuverenitásának államelméleti kérdései a 17. századi gondolkodók tükrében

Az Erdélyi Fejedelemség államiságának nemzetközi jogi szuverenitásának megítélésében Jean Bodin jogfilozófus államelméleti munkájának IX. fejezetében tárgyalja a szuverén uralkodók közötti rangbéli különbségeket: „Az adófizető, avagy hűbéres uralkodóról, arról, hogy

<sup>16</sup> Kisteleki Károly: *Alárendeltség vagy önállóság? Adalékok jogi nézőpontból az Erdélyi Fejedelemség önálló államiságának kérdéséhez*. In: Századok. 150. évf. 4/2016, 1029 o.

<sup>17</sup> Kisteleki Károly: *Alárendeltség vagy önállóság? Adalékok jogi nézőpontból az Erdélyi Fejedelemség önálló államiságának kérdéséhez*. In: Századok. 150. évf. 4/2016, 1029 o.

szuverén-e, és a szuverén uralkodók közötti rangbéli elsőbbségről”. Kiemelten hangsúlyozza azt és felhívja a figyelmet arra „hogy ha más függőség nem áll fenn, a védnökség alatt álló uralkodók megőrzik a szuverenitást, még ha egyenlőtlen szerződést kötöttek is, amely arra kötelezi őket, hogy védelmezőjük iránt a legnagyobb tisztelettel viseltesenek.”<sup>18</sup>

Az államok közötti alárendeltség hat fokozatát különbözteti meg: „első az adófizető uralkodó, aki... a szuverenitás minden jogát fenntartja magának, semmiféle más függőségi viszonyban nem áll azzal, akinek az adót fizeti.”<sup>19</sup>

Hugo Grotius „*A háború és a béke jogáról*” című államelméleti munkájában a jog új megvilágításával új rendszert alkotott. A természetjog az ő megfogalmazásában az ész parancsa, „...amely megmutatja, hogy valamely cselekvésben az ésszerű természettel való összhangja vagy az összhang hiánya folytán erkölcsi helytelenség vagy erkölcsi szükségesség rejlik, és ennek következtében Isten, a természet teremtője, az ilyen cselekvést tiltja vagy előírja... A természetjog olyannyira változtathatatlant, hogy még Isten sem változtathatja meg.”<sup>20</sup> A természetjogot a jog tágabb értelmezésében nemzetközi jognak nevezte el: „A belső állami jognál tágabb körben ható jog pedig a nemzetközi jog, vagyis az a jog, amely valamennyi vagy sok nemzet akaratából nyerte kötelező erejét.”<sup>21</sup>

A szuverenitást, mint a hatalomgyakorlás korlátlan szabadságaként, más hatalomtól teljesen független cselekvés lehetőségeként értelmezi: „azt a hatalmat nevezik legfőbbnek, amelynek cselekedetei nincsenek más jogának alárendelve, hogy más emberi akarat döntése azokat hatálytalanítsa...”<sup>22</sup> Ezmefuttatása alapján a szuverenitás hatalmát birtokolhatja az az állam is amelyik egyenlőtlen szövetségi szerződést köt nála nagyobb rangban és hatalomban lévő állammal.<sup>23</sup> A megkötött

<sup>18</sup> Bodin, Jean: *Az államról*. Budapest, 1987. 105.

<sup>19</sup> U. o. 105.

<sup>20</sup> Grotius, Hugo: *A háború és a béke jogáról*, I-III. Budapest, 1960. I. 175–176.

<sup>21</sup> Grotius 1960, I. 181.

<sup>22</sup> Grotius 1960, I. 249.

<sup>23</sup> Egyenlőtlen szövetségi szerződésen az olyan szerződést értem, amely önerejénél fogva állandó előnyt biztosít az egyik félnek a másikkal szemben.” Grotius 1960, I. 278.

szerezés az erősebb államnak megtiszteltetés, politikai tekintély, a gyengébb államnak pedig védelem és oltalom a nemzetközi politikában. Grotius eme levezetése egybecseng a rhodoszi Andronikoszhoz az államok közötti szerződéskötésekkel kapcsolatos gondolataival: „az egyenlőtlen felek között létrejött barátsági szerződés jellemzője, hogy az erősebb fél nagyobb megtiszteltetésben, a gyengébb pedig több segítségben részesül.”<sup>24</sup> A XXII. alfejezetben a szuverenitás kérdését fejtegeti: „a főhatalmat birtokolhatja az olyan szövetséges is, aki egy másikkal adófizetéssel tartozik”, s arra a következtetésre jut, hogy „semmi okot nem látok annak kétségbevonására, hogy ilyen nemzetek szuverenitással rendelkezhetnek, habár a gyengeség bevallása valamelyest csorbítja méltóságukat.”<sup>25</sup>

A Bodin és Grotius államelméleti értekezései alapján megállapítható, hogy a 16-17. századi Erdélyi Fejedelemség a Portának adót fizető hűbéres, de egy bizonyos szuverenitással rendelkező államként működött. A 16-17. századi nemzetközi politikában a nyugati nagyhatalmak – még ha nem is tekintették Erdélyt magukkal egyenrangúnak, de – szuverenitással rendelkező állammal tekintették a Porta oltalma alatt álló Erdélyi Fejedelemséget. Ennek jogi és politikai bizonyítékai a nemzetközi szerződések és élénk diplomáciai érintkezések ténye.<sup>26</sup>

### A „protestáns” Erdélyi állam szuverenitásának történetisége

Az Erdélyi Fejedelemség létezése szempontjából 1661-1690, illetve 1703-1711 közötti időszakokban – az előbbieken említett három kritériumon kívül – rendkívül fontos jelentőséggel bírt a nemzetközi elismertsége mind a két – a Habsburg Birodalom és az Oszmán Birodalom – mind a többi nyugati nagyhatalom részéről.<sup>27</sup>

A nemzetközi elismertség történelmi előzményeinek köszönhetően I. Apafi Mihály fejedelemségét is elismerték és számon tartották

<sup>24</sup> Grotius 1960, I. 279. idézi Andronikosz: *A nikomakhoszi etikához* IX. 18. Herczegh 1980, 37. Herczegh 1987, 124.

<sup>25</sup> Grotius 1960, I. 285-286. Herczegh 1980, 37. Herczegh 1987, 124.

<sup>26</sup> Herczegh 1980, 37; Herczegh 1987, 124.

<sup>27</sup> Kovács Péter: *Nemzetközi közjog*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 165. o.

a nyugati politikai életben: s mi több, annak előtte I. Rákóczi György, Erdély fejedelme már 1645 telén megkapta a jogot, hogy Münsterben és Osnabrückben részt vegyen a béketárgyalásokon. Az 1648. október 24-én megkötött Vesztfáliai béke szövegébe bevették az Erdélyi Fejedelemséget,<sup>28</sup> I. Rákóczi György nevének említésével együtt. Erdélyt belefoglalták a békeokmányokba és az ország nemzetközi garanciát kapott: „Hollandiát és Svájcot is ekkor ismerték el önálló állammal a nagyhatalmak, de ahogy ők is, úgy Erdély is ekkor már kialakult államisággal rendelkezett. Az eddigi de facto elismerés tehát nemzetközi jogi értelemben, mivel senki nem tiltakozott ellene, de iure elismeréssé vált annak kollektív formájában, hiszen egy kongresszus, békeszerződés nyomán következett be”<sup>29</sup>

Az Erdélyi Fejedelemség Kelet-Európában betöltött geopolitikai szerepét és jelentőségét Bethlen János erdélyi kancellár 1663-ban eképpen fogalmazta meg: „Erdélynek Európa e szegletének incolumitása szoroson összefügg a többi Európa biztonságával”<sup>30</sup> E tömören megfogalmazott politikai szerep beigazolódott az elkövetkező időszakban.

Alig egy év múlva, I. Apafi Mihály uralkodásának harmadik évében, 1664. augusztus 10-én I. Lipót császár- király (1657-1705) és IV. Mehmed oszmán szultán (1648-1705) követi révén megkötötte a vasvári békét. A békeszerződés az Erdélyi Fejedelemségre nézve pozitív és negatív döntéseket is tartalmazott. Az erdélyi államiság létezése szempontjából különösen fontos volt a I. Apafi Mihály fejedelemségének elismerése, és a szabad uralkodóválasztási jog biztosítása. Az 1663-64 során megszerzett Partiumi erősségek visszaszolgáltatása és a Székelyhídi vár lerombolása negatív hatással volt a fejedelemség területi épségének megőrzése szempontjából. Az 1663-64 során megszerzett Partiumi erősségek visszaszolgáltatása és a Székelyhídi vár lerombolása negatív hatással volt a fejedelemség területi épségének

<sup>28</sup> Kovács Péter: *Nemzetközi közjog*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 316. o. – [http://www.rubicon.hu/magyar/nyomtathato\\_verzio/erdely\\_a\\_vesztfaliai\\_beketargyalasokon/](http://www.rubicon.hu/magyar/nyomtathato_verzio/erdely_a_vesztfaliai_beketargyalasokon/)

<sup>29</sup> Fazekas Zoltán József: *Az Erdélyi fejedelemség nemzetközi elismertsége, külpolitikájának főbb irányai*. In: *Iustum Aequum Salutare* IV. 2008/2. 126. o.

<sup>30</sup> Bethlen János: *Erdély története 1629-1673*. Budapest, 1993. 35. o.

megőrzése szempontjából.<sup>31</sup> A fejedelem és udvara tanulva a történelemből gazdasági konszolidációt teremtett és felvirágoztatták a romokban heverő fejedelemség gazdasági és társadalmi életét.

### Erdély és a Protestáns Unió államai a 17. század második felében (1671–1681)

A magyarországi protestánsok 1671-ben kezdődő üldözése visszhangra talált. I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem udvarában. Az üldöztetések idején (1671. április 6-án) a fejedelem levelet küldött Rottal katonai kormányzóhoz, amelyben az ő támogatását kérte a meghurcolt lelkészek ügyében. I. Apafi Mihály (1661–1690) és a fejedelmi tanács határozatot hozott annak érdekében, hogy a külföldi protestáns uralkodók, fejedelmek és politikai elit körök tudomására hozzák a magyarországi eseményeket és azoknak vallási hátterét.<sup>32</sup> I. Apafi Mihály fejedelem megbízásából az udvarban működő politikai és értelmiségi elit a nyugati protestáns nagyhatalmak királyaihoz, fejedelmeihez írt leveleket, röpiratokat, hogy az európai közvélemény tudomást szerezzen a Magyarországon történő vallásüldözésről.<sup>33</sup> Az udvarban tevékenykedő politikai elit kiemelkedő személyisége, Bethlen Miklós, levelében a nyugati protestáns államok uralkodóinak politikai támogatását és a Habsburg udvarra történő nyomás gyakorlását kérte a vallásüldöztetés megakadályozása érdekében, amit a későbbiekben el is ért.<sup>34</sup>

<sup>31</sup> [http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1664\\_augusztus\\_10\\_a\\_vasvari\\_beke/](http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1664_augusztus_10_a_vasvari_beke/)

<sup>32</sup> Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. II. kötet, (1605–1690) Budapest, 1904. 266. o.

<sup>33</sup> Bethlen Miklós Bársony György váradi püspök művének cáfolatát készítette el a „*Falsitas toti mundo detecta. Antverpiae*”, amelyet Kolozsvárott jelentetett meg, 1672-ben.

<sup>34</sup> Némethy Sándor: *Delegatum Iudicium Extraordinarium Posoniens anno 1674 története és jogászai kritikája*. In: *Theologiai Szemle*, 1980. 6. sz. 331–334. p. 1981, 3. sz. 162–163. 1981, 4. sz. 219–224. p. 1981, 5. sz. 295–300. p. 1982. 2. sz., 99–105. p. 1983, 1. sz., 234–244. p., 1983, 5. sz., 276–286. p. 1984, 2. sz., 97–102. p. V. ö. Péter Katalin: *A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben*. Budapest, 1983. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyvei*. 35. p. Wien, Staatsarchiv, *Hungarica Specialia*, Fasc. 325/C, Folio 3–4.

A levél végén a gályarabságra hurcolt lelkészeket kitartásra és a protestáns hitük melletti helytállásra buzdította.<sup>35</sup> Az *Apologia Ministrorum Evangelicorum Hungaricae* (Magyarországi evangélikus lelképásztorok védelme) című röpirata két évvel később a jelent meg.<sup>36</sup> A röpiratban védelmébe vette a hitükért üldözött hitsorsosait és az országban keletkezett elégedetlenség okaira mutatott rá. Bethlen Miklós határozottan állította azt, hogy a protestánsok üldözése vallási és nem politikai okok miatt történt.<sup>37</sup> Ennek a röpiratnak a függelékeként jelent meg nyomtatásban, Kolozsvárott az *Epistola ad Ministros Exules* terjedelmes levele. Bethlen Miklós e kettős munkájával az erdélyi és a külföldi közvélemény tájékoztatására törekedett. Ezt sikerült is elérnie a későbbiekben. A száműzött prédikátorokhoz intézett levele nyomtatásban is megjelent Hollandiában.<sup>38</sup>

Az Erdélyi Fejedelemség diplomáciai sikereként könyvelhető el az a tény, hogy Hamel Gerard van Brunigh (Bruininx) holland követtel egy időben nyújtotta be Bergt Gabrielson Oxenstierna svéd követ is kormánya nevében azt a felterjesztést, amelyben szót emelt a magyarországi protestantizmus védelmében.<sup>39</sup> Belga és holland államok Bécsben székelő diplomatája hitelt érdemlően gyakorolt nyomást a bécsi udvarra. Hammel Gerard van Brunigh (Bruininx) a császárkü-

<sup>35</sup> Bethlen Miklós levele a száműzött protestáns prédikátorokhoz. In: Bethlen Miklós levelei (1699-1716) Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Jankovics József. (Régi Magyar Próza Emlékek, Szerk. Tolnai Gábor) Budapest, 1987. 6/II. 1159–1180. o.

<sup>36</sup> *Apologia Ministrorum Evangelicorum Hungaricae ad innocentiam suam Orbi Christiano declarandam, opposita Iudicio Tribunalis Posoniensis, a quo Perduellionis crimine contra Regiam Majestatem iniquissime accusati et condemnati, non modo toto Regno proscrpti sunt, sed exemplo a Pietate et Mansuetudine Christiana prorsus alieno, magnam partem ad Triremes Hispanicas damnati. Anno Patientiae Sanctorum. MDC. LXXVII. Ultrajecti, Ex Officina Guilielmi...* Typograph. Ao: 1678. Leírása Szabó Károly R: M: K: II. 384. o.

<sup>37</sup> Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen-család története*, Budapest 1927. 389. o.

<sup>38</sup> RMK II. 1400, Bethlen Miklós levelei (Jankovics József kiad.) Bp. 1987. I. 89. II. 1159–1180. o.

<sup>39</sup> Bevezető tanulmányt írta Makkai László. In: *A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*. Szerk. Makkai László. Magyar Helikon, 1976. 20–23. o.

rállyal benyújtott „Onschuld der Vereenigde Nederlander, vertoont aan den Roomsden Keiser Leopoldus de I. Door der selver Resident de Hr. Hamel Bruininx. In den Jaare 1675. Tot Weene” című irata négy tételben tárgyalja a belga és holland szövetséges rendek politikai állásfoglalását és kéréseit a vallásukért üldözött magyar protestáns lelkészek és tanítók ügyében. A rendek ártatlanoknak nevezik a lelkészeket és tanítókat. Hangsúlyozzák, hogy a Magyarországon nem lázadás elleni per folyik, hanem vallásüldözés, amely káros az egész keresztyén világra.<sup>40</sup> A bécsi udvarra történő nemzetközi diplomáciai beavatkozás és politikai nyomás gyakorlás értékes dokumentumai a Hammel Gerard van Brunigh (Bruininx) bécsi holland követtől származó latin és francia nyelvű levelek.<sup>41</sup> Ezek a levelek a holland diplomáciai erőfeszítésekre vonatkoznak, amelyeket a magyarországi protestánsok érdekében tettek.<sup>42</sup> A protestáns és más külföldi diplomatákhoz küldött levelein keresztül Bethlen Miklós elérte eredeti célját. A protestáns államok nemzetközi felháborodás és tiltakozás egyik ilyen következményeként a Nápolyba elhurcolt magyarországi protestáns gályarabokat 1676-ban kiszabadította Michael de Ruyter holland admirális. A Habsburg udvarra történő nemzetközi politikai nyomásgyakorlással pedig elérték a protestánsüldözés leállítását, amely az 1681-es soproni országgyűlésben csúcspontot ért el.<sup>43</sup>

### Erdély nemzetközi helyzete 1679-1703 között

Az Erdélyi Fejedelemség államiságának fennmaradása többek között a sokrétű diplomáciai tevékenységnek is volt köszönhető. Ezt felismerve I. Apafi Mihály és udvara diplomáciai kapcsolatokat épített ki

<sup>40</sup> Rácz Károly: *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben*. Sárospatak, 1874. 28–249. o.

<sup>41</sup> Tóth Endre: *Hamel Bruininx a soproni országgyűlésen*. ThSz. 1926. 678–707. o.

<sup>42</sup> HHStA. Ungarische Akten, Miscellanae, Fasc. 427. 6566. 6768.

<sup>43</sup> Albert András: *The political protection of transdanubian protestantism in the light of Miklós Bethlen's pamphlets (1671-1681)* – (A dunántúli protestantizmus védelme Bethlen Miklós politikai röpiratai tükrében) In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2011/1–2. 61–66. o.

a Bécsi kormányzattal a lengyel- és a francia udvarral. Új nemzetközi szerződések révén a fejedelemség bekapcsolódott a 17. század végi európai politikai vérkeringésbe. Az Erdélyi Fejedelemség nemzetközi tekintélyéről vallott az a tény is, hogy az európai nagyhatalmak befoglalták a nevét a nymwegeni békébe (1679).<sup>44</sup> A francia és a Habsburg udvar a szerződés megkötés kapcsán egyetértett abban, hogy az Erdélyi Fejedelemség nemzetközi elismerése és fennmaradása a záloga mind a nyugat-európai mind a kelet-európai térség békéjének.<sup>45</sup>

A török 1683-as bécsi ostroma és az egyesült keresztyén seregeknek a törökök feletti győzelme után, XI. Ince pápa kezdeményezésére 1684 tavaszán létrejött a Szent Liga, amelynek a török kiűzése volt a célja. A fejedelem titokban csatlakozott a Szent Ligához és szakított a Portával.<sup>46</sup> I. Apafi fejedelem Sobieski János lengyel király és XIV. Lajos francia uralkodó támogatásában bízva átmenetileg, egy politikailag független erdélyi állam fennmaradását tűzte ki célul. Ám bízott abban, hogy a töröknek Magyarországról történő kiűzése után a nyugati protestáns szövetségesek politikai vagy katonai nyomásgyakorlásával az Erdélyi Fejedelemség újra visszatérhet a Magyar Királysághoz, a korona fennhatósága alá.

Az 1685. év fordulópont az Erdélyi Fejedelemség történetében. Dunod Pater császári küldött diplomáciai tárgyalása jelzésértékű volt a Habsburg udvar részéről. I. Apafi Mihály fejedelemnek tudomására hozták, hogy a térség geopolitikai tényezői hamarosan megváltoznak. A fejedelem és udvar az erőteljesebb geopolitikai nyomás ellensúlyozására diplomáciai kapcsolatok kiépítésébe kezdett. Követői megkelesték a protestáns dán, a svéd, az angol királyi udvarokat, a szász és brandenburgi választófejedelmeket és a württembergi herceget.<sup>47</sup>

<sup>44</sup> R. Várkonyi Ágnes: *A fejedelmek Erdély történetéhez*, Korunk 2002 február – <http://korunk.org/?q=node/6817>

<sup>45</sup> R. Várkonyi Ágnes: *Magyar politika és az európai hatalmi egyensúly 1648–1718* In: Magyar Tudomány 1990/11. 1280. o.

<sup>46</sup> R. Várkonyi Ágnes: *Magyar politika és az európai hatalmi egyensúly 1648–1718*. In: Magyar Tudomány 1990/11. 1281. o.

<sup>47</sup> Szilágyi Sándor: *Alvinczi Okmánytára* II. 90–93. – Erdélyi Országgyűlési Emlékek XIX. 220. o. – Angyal Dávid: *Erdély politikai érintkezése Angliával*. In: Századok. (Szerk. Nagy Gyula) Budapest, 1900/8. 703.



A Bécsben tartózkodó Bethlen Miklós nemzetközi diplomáciai csatornákon keresztül tett erőfeszítéseket az erdélyi államiság megőrzése érdekében. Ennek köszönhetően a török háború lezárását előkészítő bécsi tárgyalásokon a protestáns, angol megbízott, Sir William Hussey az erdélyi állam nemzetközi elismertetéséért tevékenykedett. Politikai álláspontja szerint Erdélyt be kell foglalni a háborút lezáró nemzetközi békébe. Előterjesztését I. Lipót császár-király pozitívan fogadta. A felcsillanó remény Erdély függetlenségére nézve azonban hamar szertefoszlott a spanyol örökösödési háború kimenetele miatt.<sup>48</sup>

Az erdélyi küldöttek 1690-ben Bethlen Miklós vezetésével William Paget konstantinápolyi követet bízták meg kérésük továbbításával.<sup>49</sup> A kérvényben az erdélyi államiság nemzetközi elismertetésének támogatására és az erdélyi protestánsok sanyarú helyzetének javítására kérték Vilmost, az angol uralkodót. A követ továbbította a kérvényt Orániai Vilmos hercegnek. A diplomáciai erőfeszítések hatására a török-Habsburg udvar között létrehozandó béke előkészítésében résztvevő angol diplomaták mindvégig hangsúlyozták Erdélynek a békeszerződésbe foglalásának geopolitika jelentőségét.

A zernyesti csata után (1690) Bethlen Miklós ösztönzésére II. Apafi Mihály nyilatkozatban fejtette ki azon döntését, hogy az I. Frigyes brandenburgi választófejedelemet (1657–1713) és III. Vilmos protestáns, angol királyt (1650–1702) választotta gyámjává. A nyilatkozatot Bethlen Miklós kísérőlevelével együtt küldték meg a címzetetteknek. A nyilatkozat csak részeredményeket hozott. Politikai hatásairól Bethlen Miklós Önéletírása alapján szerezhetünk tudomást. A *Diploma Leopoldinum* (1690) kiadása a brandenburgi protestáns választófejedelem követe és John Paget a bécsi angol követ közbenjárásával történt meg.<sup>50</sup> Az újonnan megválasztott angol király, Vilmos a *Diploma* kiadása után vállalt közvetítő szerepet a Habsburgok és a Porta között.

<sup>48</sup> R. Várkonyi Ágnes: *Magyar politika és az európai hatalmi egyensúly 1648–1718*. In: Magyar Tudomány 1990/11. 1284. o.

<sup>49</sup> R. Várkonyi Ágnes: *Bethlen Miklós és II. Rákóczi Ferenc angol-holland kapcsolataihoz*. In: Ráday Gyűjtemény Évkönyve (Szerk. Für János) IX. Budapest, 1999. 12. o.

<sup>50</sup> Bethlen Miklós Önéletírása, II. 108. o. 117. o. – Történeti Tár, 1881. 533. o.

Határozott szándéka volt Erdély geopolitikai szerepének hangsúlyozása és autonómiájának biztosítása.

A diplomáciai küldetést Sir William Hussey követ vállalta fel 1691-ben. A Ministerial Konferenz határozatait kellett a török szultán elé terjesztenie. A határozat értelmében Erdély az 1691 előtti státuszát nyerte volna vissza II. Apafi Mihály erdélyi fejedelem uralkodásával. Az erdélyi állam biztonságát nemzetközi egyezmény szavatolná a Habsburg és a török császár gyámködése alatt.<sup>51</sup> A későbbi időszakban megbízott békeközvetítő, Lord Paget, Anglia portai nagykövete a protestáns Erdélyi Fejedelemségnek a keresztény Európáért tett erőfeszítéseit, áldozatvállalásait és történelmi küldetését emelte ki mindkét udvarban. Javaslat alapján a megkötendő békekötésnek garantálnia kellene a fejedelemség önállóságát.

A diplomáciai tárgyalások és közvetítések megakadtak és szüneteltek az adott politikai körülmények miatt. Az ifjú Apafi fejedelem 1696-ban az erdélyi fejedelmi trónról való lemondása után még egy utolsó kísérletet tett az erdélyi államiság és intézmények megmentésére.<sup>52</sup> Politikai támogatásért fordult Vilmos angol királyhoz. Kérésében kiemelten hangsúlyozta, hogy a béketárgyalásba vegyék be Erdély államiságának kérdését is.<sup>53</sup>

Erdély önálló államiságának megszűnése után – a középkori magyar közjog alapján – a Magyar Királysághoz kellett volna visszatérnie. Nem ez történt. A hajdani protestáns erdélyi állam elveszítette önállóságát és a Magyar Királysággal való újraegyesülés lehetőségét. A „fegyverjogon” birtokba vett Erdély formailag fejedelemség maradt a Habsburg Birodalmon belül. A *Diploma Leopoldinum*<sup>54</sup> elviekben

<sup>51</sup> Extractus ex instructione Dno Hussey data, és az 1691 március 25. konferencia jegyzőkönyve. Turcica 1691. Bécsi Állami Levéltár.

<sup>52</sup> Kis Farkas Gábor – Nagy Levente: *Tervezet Erdély közjogi berendezkedéséről 1696-ból*. In: Lymbus (Magyarságtudományi Forrásközlemények), 2009, 58. o.

<sup>53</sup> Jakab Elek: *Az utolsó Apafi*. Magyar Történelmi Tár XXI. 103. o., 267. o. Apafi levele III. Vilmoshoz. (Additional Manuscripts 21, 523. British Museum.)

<sup>54</sup> I. Lipót császár-király által kiadott Diploma Leopoldinumot 1691. december 4-én fogadta el és hirdette ki a fogarasi országgyűlés. Ez a diploma határozta meg Erdély közjogi viszonyát a Habsburg Birodalommal.

biztosította számára a régi szokásjogokat, vallási intézmények jogrendszerét, a vallási tolerancia működését és egy viszonylagos belső autonómiát.<sup>55</sup> I. Lipót császár- király 1691. december 4-én kiadott, Erdély kiváltságairól és kormányzási módjáról szóló oklevelében hangsúlyozta, hogy az erdélyi ügyekkel fontosabb ügyek megerősítését, a külügyi kérdéseket, az erdélyi országgyűlési határozatok szentesítését, az országos főméltségok kinevezését és megválasztásának jóváhagyását saját királyi hatáskörbe vonja.<sup>56</sup> Bethlen Miklós erdélyi kancellár megállapítása is ezt hangsúlyozta az erdélyi állam jövőbeli sorsát illetően: „látván Caraffa a mű mezítelenségünket, és hogy Erdély nem diplomára, nem fejedelem, tanács és ország nevekre, hanem járomra méltó és alkalmas, jobbnak ítélte a császár érdekében Erdély elfogását és elnyomását, mint ...megőrzését és megújítását.”<sup>57</sup>

A Habsburgok a birodalom részeként, de eltérő közigazgatási egységként kormányozták és igazgatták Erdélyt, az 1691. január 20-án elfogadott Diploma Leopoldinumban foglaltakra hivatkozva: „legfőbb királyi kötelességünk... ismertük el azt, hogy a számunkra annyira kedves erdélyi országrész – amely századok óta a mi dicső magyar királyságunk része – egyre inkább úgy kell szeretnünk, mint lelkünk üdvösségét.”<sup>58</sup>

<sup>55</sup> Pokoly József egyháztörténész megfogalmazásában: „Ez a vallási türelem, a négy bevett vallás egyenjogúsága, a mely nemcsak törvényben mondatott ki, hanem egyenesen az állam alkotmányának alapfeltételévé tétetett a három nemzet, – a magyar, a székely és a szász, – politikai egyenjogúságával egyetemben. Ezért érdemelte ki az Erdélyi Fejedelemség «a vallásszabadság klasszikus földjei» elnevezést.”

<sup>56</sup> Marczali Henrik: *A magyar történet kútforrásainak kézikönyve*. Budapest, 1901. 10. fejezet. Athenaeum 577. o.

<sup>57</sup> Bethlen Miklós Önéletírása. Budapest, 1955. 379. o.

<sup>58</sup> Albert András: *Gróf Bethlen Miklós erdélyi politikus és a Diploma Leopoldinum hitlevel (1691)*. In: Az állam alapvető értékei I. köt. Győr, 2010. 19–31. o. – Magyar Törvénytár 1657–1740. évi Törvénycikkek (Ford. és bev. Tóth Lőrincz) Budapest, 1900. 79–80. o. – A Diploma Leopoldinum szövegrészlete: „soha az ellen nem nyomván semmit is, úgy mindazonáltal, hogy a katolikusok, önköltségükön és így minden Először. Az ott bevett vallások, templomok, iskolák, parókák, vagy más, mint a mostani papság és egyházi személyek behozatala ügyében semmi sem másítatik meg, bármely ellentmondás, akár papi, akár világi részről más vallások terhelhetése nélkül, Kolozsvárt, ájtatoskodások jelen helyén, magoknak templomot

A Diploma Leopoldinum alapján az 1699-ben megkötött Karlócai béke pontjai közé is beemelték az Erdélynek – a Magyar Királyságon belüli – közjogi helyzetével kapcsolatos határozatot: „Erdély területe, amint a császári felség birtokában és hatalmában van, ugyan annak az uralma alatt maradjon.”<sup>59</sup>

építhessenek, úgy Gyulafehérvárt is kisebb templomot, mely hajdan Báthori Kristóf által emeltetett s el van pusztulva, újra felépíthessék, ugyanazon katolikusok, minden helyen, ha kevesen vannak és jövevények, magánlag, ha pedig sokan, vallásuk nyilvános gyakorlatával és templomépítés jogával birjanak úgy, mint más Erdélyben bevett vallások birnak oly esetben, ha t. i. Valamely helyen számra nézve erősebbek.

Másodszor. Megerősítjük a hűséges karoknak minden magyar királyok, hasonlóképpen Erdélynek Magyarországtól külön válása óta, fejedelmi adomány –leveleit, jószágadásait, kiváltságait, nemesítéseit az általok adott címeket, tisztségeket, méltóságokat, dézsmákat, s végre mindennemű javadalmakat és jószágokat, akár magánosok, akár városok és községek és céhek, akár a bevett vallások közül bármely egyház, parókia vagy iskola részére adattak, mind Erdélyben mind Magyarországon, konventhez vagy káptalanhoz tartoztak is, úgy, hogy senki, sem tőlünk, sem más egyházi vagy rendű férfiútól, megtámadás vagy per által ne háborgattassék, hanem hogy mindenki azt, mit most vall és bír, jövendőben is vallhassa és bírassa, az említett királyok és fejedelmek adománylevelei szerint, kivéven, ha valamely adományait azon fejedelmek saját végzeményeik által eltörölték volna.

Harmadszor. Azon haza Approbata és Compilata Constitutio című törvénykönyveit, Verbőczy Hármaskönyvét, a constitutiókat, a szász nemzet hatóságát, sérthetetlenül megmaradóknak nyilatkoztatjuk ugyan, de minekutána maguk a rendek, mind a vallás, mind végzeményeik és kiváltságaikra nézve, egymás közt egyet nem értenek, s a katolikusok a fennírt 1. és 2. cikkelyekben magukat sérelmezetteknek tartják, a szászok pedig régi kiváltságaikat s azok használatát és szokások jogukat a 3-ik cikkben jobban oltalmaztatni kérelmezik, maguknak a rendeknek érdekében levőnek tartjuk, hogy ama három cikkely körül forgó nehézségeiket, barátságos kiegyenlítéssel és egyetértéssel, császári királyi helybenhagyásunk mellett elintézni törekedjenek, ez pedig nem sikerülvén, a felekezetek meghallgatása, s erdélyi tanácsosoaink e feletti véleményük megértése után, magunkra háramlik császári királyi tisztünk szerint elhatározni, a mi jogosnak és igazságosnak fog találtatni...” V. ö. *Historia Diplomatica de Statu Religionis Evangelice in Hungaria. Brevissimum Compendium Principatus Transylvanici Historiae ab Anno MDCXXVI. Usque ad Annum MDCCIII. Cum variis Documentis et Diplomatum Anno Christi MDCCX.* Győri Evangélikus Egyházmegyei Levéltár. Jelzet nélkül. 24–28. o.

<sup>59</sup> Stephanus Katona: *Historica rerum Hungariae*. XXXVI. Budae, 1805. 106–125. o. – Kahler Frigyes: *Szuverenitás és közigazgatás Erdélyben a török kiűzése után*.

A Habsburg örökös tartományokhoz hasonló státuszt kapta meg a hajdani Erdély. Az erdélyi tartomány így elveszítette a szabad fejedelmválasztás jogát.<sup>60</sup>

A Habsburg politika szemszögéből Erdély kulcsfontosságú helyet töltött be a birodalmon belül. Ennek kettős oka volt: egyrészt gazdasági másrészt belpolitikai. Gazdasági szempontból jelentős mértékben biztosította az udvar háborús kiadásainak fedezését. A Habsburg Birodalom belpolitikai stabilitásának szempontjából különösen fontos volt az a tény, hogy Erdélyben még elevenen élt az önálló protestáns elvű államiság visszaállításának lehetősége és „évszázadok óta fellegvára volt a magyar Habsburg-ellenes mozgalmaknak, mely ténynek potenciális felelevenedését nem lehetett kizárni.”<sup>61</sup>

## Befejezés

A 17. század második felében a protestáns Erdély államiságának geopolitikai jelentősége felértékelődött a korabeli Európában. A nyugati protestáns és katolikus nagyhatalmak számon tartották Erdélyt. A térség nagyhatalmai, a Habsburg Birodalom és a Török Porta, minden politikai és jogi eszközt felhasználtak Erdély megszerzéséért és megtartásáért. Geopolitikai jelentősége leginkább szellemi és anyagi tőkéjében rejlett. Erdély nemzetközi szerepével kapcsolatban igaz R. Várkonyi Ágnes történésznek azon megállapítása, hogy egykoron „az erdélyi állam léte Európa közös érdeke” volt. A térség geopolitikai szempontjából méltán állítható, hogy az a birodalom, amely birtokolta Erdélyt, uralta a térséget politikai, katonai és gazdasági szem-

In: Jogtörténeti Szemle, 1993/3. 87–88. o. – Trócsányi Zsolt: *A Habsburg vezető elit és Erdély (1685–1699)*. In: Jogtudományi Közlöny, 1986/8, 48. évf. 375. o.

<sup>60</sup> Rácz Lajos: *Adalékok Ausztria és Magyarország közjogi kapcsolatának alakulásához*. In: Állam- és jogtudomány, XXXVIII/1-2. 1996–1997. 14. o. – Rácz Lajos: *Adalékok Ausztria és Magyarország közjogi viszonyáról a kezdetektől a kiegyezésig*. In: Jogtudományi Közlöny, LIII. évf. 1998/3. 78. o.

<sup>61</sup> Mezey Barna: *II. Rákóczi Ferenc erdélyi országgyűlései*. In: Mezey Barna: *II. Rákóczi Ferenc erdélyi országgyűlései*. In: Mezey Barna – Dunay Pál (szerk.) *Fiatalkutatók Műhelytanulmányai* 5. Budapest, 1983. 76. o.

pontból is.<sup>62</sup> A 17. század végi Erdély története során keletkezett politikai röpiratok valamint a protestáns erdélyi államiság megtartása és elismertetése érdekében összehívott országgyűlések és békeszerződések mind azt bizonyították, hogy: „a három nemzet és négy vallás egyenjogúságán felépült Erdély soha sem szűnt meg Magyarország kiegészítő része és soha sem szűnt magyar lenni.”<sup>63</sup>

## FELHASZNÁLT IRODALOM

### KÉZIRATOK:

Wien, Staatsarchiv, Hungarica Specialia, Fasc. 325/C, Folio 3–4.

HHStA. Ungarische Akten, Miscellanae, Fasc. 427. 6566. 6768.

Extractus ex instructione Dno Hussey data, és az 1691 március 25. konferencia jegyzőkönyve. Turcica 1691. Bécsi állami Levéltár.

Apafi levele III. Vilmoshoz. (Additional Manuscripts 21, 523. British Museum.)

### KÖNYVEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK:

Albert András: Bethlen Miklós kancellár Erdély önállóságáért tett politikai lépései az 1687–1704 között keletkezett röpiratai tükrében. In: *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*, Győr, 2013.

Albert András: The political protection of transdanubian protestantism in the light of Miklós Bethlen's pamphlets (1671–1681) – (A dunántúli protestantizmus védelme Bethlen Miklós politikai röpiratai tükrében) In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2011/1-2.

Albert András: Gróf Bethlen Miklós erdélyi politikus és a Diploma Leopoldinum hitlevel (1691). In: *Az állam alapvető értékei I. köt.* Győr, 2010.

Angyal Dávid: Erdély politikai érintkezése Angliával. In: *Századok*. (Szerk. Nagy Gyula) Budapest, 1900/8.

Borsos Tamás: *Vásárhelytől a fényes portáig*. Bukarest, 1972.

Bodin, Jean: *Az államról*. Budapest, 1987.

Bethlen János: *Erdély története 1629–1673*. Budapest, 1993.

Bethlen Miklós levelei (1699–1716) Összegegyítette, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Jankovics József. (Régi Magyar Prózai Emlékek, Szerk. Tolnai Gábor) Budapest, 1987. 6/II.

Bethlen Miklós Önéletrása. Budapest, 1955.

<sup>62</sup> R. Várkonyi Ágnes: *Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában. 1660–1711*. Budapest, 1984. 42. o.

<sup>63</sup> Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. Budapest, 1904. 1–8. o.

- Fazekas Zoltán József: Az Erdélyi fejedelemség nemzetközi elismertsége, külpolitikájának főbb irányai. In: *Iustum Aequum Salutare* IV. 2008/2.
- Fodor Pál: A szultán és az aranyalma. Budapest, 2001.
- Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Budapest, 1991.
- Grotius, Hugo: A háború és a béke jogáról, I-III. Budapest, 1960. I.
- Jakab Elek: Az utolsó Apafi. Magyar Történelmi Tár XXI.
- Kis Farkas Gábor – Nagy Levente: Tervezet Erdély közjogi berendezkedéséről 1696-ból In: *Lymbus* (Magyarságtudományi Forrásközlemények), 2009.
- Kisteleki Károly: Alárendeltség vagy önállóság? Adalékok jogi nézőpontból az Erdélyi Fejedelemség önálló államiségének kérdéséhez In: *Századok*. 150. évf. 4/2016.
- Kosáry Domokos: Magyar külpolitika Mohács előtt. Budapest, 1978.
- Kovács Kiss Gyöngy: A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában. (17. század vége – 19. század eleje) *Erdélyi Tudományos Füzetek* 228. Kolozsvár, 2000.
- Kovács Péter: Nemzetközi közjog. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.
- Kubinyi András: A mohácsi csata előzményei. *Századok*, 1981/1.
- Lukinich Imre: A bethleni Gróf Bethlen-család története, Budapest 1927.
- Bevezető tanulmányt írta Makkai László. In: *A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*. Szerk. Makkai László. Magyar Helikon, 1976.
- Marczali Henrik: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Budapest, 1901.
- Magyar Törvénytár 1657–1740. évi Törvénycikkek (Ford. és bev. Tóth Lőrincz) Budapest, 1900.
- Mezey Barna: II. Rákóczi Ferenc erdélyi országgyűlései. In: Mezey Barna: II. Rákóczi Ferenc erdélyi országgyűlései. In: Mezey Barna- Dunay Pál (szerk.) *Fiatal kutatók Műhelytanulmányai* 5. Budapest, 1983.
- Némethy Sándor: Delegatum Judicium Extraordinarium Poseniens anno 1674 története és jogászai kritikája. In: *Theologiai Szemle*, 1980. 6. sz.; 1981. 3. sz.; 1981. 4. sz.; 1981. 5. sz.; 1982. 2. sz.; 1983. 1. sz.; 1983. 5. sz.; 1984. 2. sz.
- Oborni Teréz: Kettős függésben. *Az Erdélyi Fejedelemség állama*. 59. o. Rubicon 2012/1-2. sz.
- Paczolay Péter: Az állam, mint a politikaelmélet történeti problémája. In: Gombos József: *Finnország története*. Szeged, 1994., 2011.
- Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Budapest, 2010.
- Perjés Géza: Szulejmán koncepciója és Erdély. In: *Tanulmányok Erdély történetéről*, (Szerk. Rác István) Debrecen, 1988.
- Péter Katalin: A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben. Budapest, 1983. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyvei*.
- Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. II. kötet, (1605-1690) Budapest, 1904.
- Rác Lajos: Adalékok Ausztria és Magyarország közjogi kapcsolatának alakulásához. In: *Állam-és jogtudomány*, XXXVIII/1-2.

- Rác Lajos: Adalékok Ausztria és Magyarország közjogi viszonyáról a kezdetektől a kiegyezésig. In: *Jogtudományi Közlöny*, LIII. évf. 1998/3.
- R. Várkonyi Ágnes: Erdélyi változások. Budapest, 1984.
- R. Várkonyi Ágnes: A fejedelmek Erdély történetéhez, *Korunk* 2002 február – <http://korunk.org/?q=node/6817>.
- R. Várkonyi Ágnes: Magyar politika és az európai hatalmi egyensúly 1648–1718 In: *Magyar Tudomány* 1990/11.
- R. Várkonyi Ágnes: Bethlen Miklós és II. Rákóczi Ferenc angol-holland kapcsolataihoz. In: *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* (Szerk. Für Jajos) IX. Budapest, 1999.
- Rác Károly: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. *Sárospatak*, 1874.
- R. Várkonyi Ágnes: Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában. 1660–1711. Budapest, 1984.
- Sashalmi Endre: A nyugat-európai államfejlődés vázlata. Budapest, 2006. Sashalmi 2006.
- Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Budapest, 1975.
- Szilágyi Sándor: *Alvinczi Okmánytára* II.
- Szilágyi Sándor: Erdélyi Országgyűlési Emlékek, Budapest, 1897. XIX.
- Thury Jenő: A török hódítás kezdetei. *Századok*, 1893.
- Tóth Endre: Hamel Bruininx a soproni országgyűlésen. *ThSz*. 1926.
- Trócsányi Zsolt: Új etnikai kép, új uralmi rendszer. In: *Erdély története*. Szerk. Makkai László – Mócsy András – Szász Zoltán. Budapest, 1987, II.

#### IDEGEN NYELVŰ IRODALOM:

- N. Jorga: *Geschichte des osmanischen Reiches*. I-IV. Gotha, 1908-1911.
- Apologia Ministrorum Evangelicorum Hungaricae ad innocentiam suam Orbi Christiano declarandam, opposita Judicio Tribunalis Poseniensis, a quo Perduellionis crimine contra Regiam Majestatem iniquissime accusati et condemnati, non modo toto Regno proscripti sunt, sed exemplo a Pietate et Mansuetudine Christiana prorsus alieno, magnam partem ad Triremes Hispanicas damnati. Anno Patientiae Sanctorum. MDC. LXXVII. Ultrajecti, Ex Officina Guilielmi ... Typograph. Ao: 1678. Leírása Szabó Károly R: M: K: II.
- Historia Diplomatica de Statu Religionis Evangelice in Hungaria. Brevissimum Compendium Principatus Transylvanici Historiae ab Anno MDCXXVI. Usque ad Annum MDCCIII. Cum variis Documentis et Diplomatis Anno Christi MDCCX. Győri Evangélikus Egyházmegyei Levéltár. Jelzet nélkül.
- Stephanus Katona: *Historica rerum Hungariae*. XXXVI. Budae, 1805. 106–125. o.

## Hermán M. János: Kuyper Ábrahám egykori látogatása Bukarestben, Budapesten és magyarra fordított műveinek 1962-es elégetése Kolozsváron<sup>1</sup>

Hollandia hírneves fiának romániai és magyarországi látogatásáról kevesen tudnak. Azt esetleg tudják róla az emberek, hogy a teológiában a professzorságig, a politikában a miniszterelnökségig vitte. Egyháztörténet-írásunk adósságai közé tartozik annak a felmérése, hogy milyen volt Kuyper teológiai tanításának elterjedése a Kárpát-medencében, főleg a magyar recepciója az első és második világháborút követő időszakban.

A holland egyházi viszonyokra vonatkozó alapvető ismereteket, diákkorunkban, javarészt Juhász István professzor úr előadásaiból merítettük, amihez kiegészítésképpen hozzájárultak a baráti és az otthoni, esetünkben a nagysármási családi beszélgetések. Az egyháztörténeti összegezésből csak annyira utalunk, hogy a tizenkilencedik század eleji nemzeti és az ezt követő egyházi ébredés részben megelevenítette, másrészt pedig a bekövetkezett két szakadás nagy változásokat hozott a holland gyülekezetek életében. Kuyper tanúja és hatásos irányítója volt ezeknek az eseményeknek. Tanulmányunk szempontjából releváns, hogy e helyen a teológiájából felelevenítjük az egyetemes kegyelem tanának a lényegét,<sup>2</sup> amely Kálvin tanításában gyökerezik: „A ke-

resztyénségen kívüli világ sincs kiszolgáltatva a Sátánnak, az elbukott embernek, a véletlennek.” Kuypernek az a megállapítása is közismertté vált, hogy: „lehetetlen azt gondolni, hogy Isten csak a szívnek és az Egyháznak ura, de kívül áll az életen.”

Kuypernek a kegyelem-tanra épülő politikai és társadalom-elméleti tanításai<sup>3</sup> szintén megérnének egy előadást, hogy lássuk: valójában miért zavarta a Szekuritátét és a lopott gyümölcsökkel dicsekedő kelet-európai kommunista pártokat a kuyperianus gondolkozás. Lényeges, hogy az egyetemes kegyelem tana túlmutat a titkosszolgálati ellenőrzhetőségen, de még „az egyház és a hit körén” is. Juhász István kurzusából idézzük az avatott bírálók véleményét: „Kuyper 'neokálvinizmusa' az Evangélium alapján Krisztus uralmának aktuális érvényét hangsúlyozta, bár azt a veszélyt idézte fel, hogy e tan az alkalmazásban átalakul protestáns világnézeté.”<sup>4</sup> Kuyper kegyelemtanának értékelése a magyar teológusokat a legutóbbi időkben is foglalkoztatta.<sup>5</sup> Magyarra fordított műveinek a jegyzéke<sup>6</sup> és a kiadások időpontja önmagáért

<sup>3</sup> G. Ch. Aalders: Dr. Kuyper en de theologie. In: Dr. A. Kuyper 1837–1937. Gedenboek. Red. L. W. G. Scholten, G. Smeenk, J. Waterink. J. H. Kok, Kampen, 1937. 72–79. p.

<sup>4</sup> A Klaas Vos által 1984-ben nekem ajándékozott, Juhász István féle gépelt kurzusban. Címe: Egyetemes Egyháztörténelem XIX-XX. század. Kolozsvár, 1975. 57. p.

<sup>5</sup> „Az egyetemes kegyelem tana Kuyper Ábrahám és bírálói, továbbkutatói szerint.” Gilicze László doktori dolgozatának címe, Debrecen, 1989.

<sup>6</sup> – A Kálvinizmus Lényege. Irta Dr. Kuyper Ábrahám. Fordították Csűrös József, váralmási Ref. Lelkész, Czeglédi Sándor, nagysallói ref. lelkész, theol. m. tanár. A fordítást átnézte és bevezetéssel ellátta Sebestyén Jenő, Budapesti ref. vallástanár, theol. m. tanár. (A Kálvin-szövetség kiadványai. XIV.) Kókai Lajos könyvkereskedő bizománya. Nagybánya, Nánásy István Könyvnyomdája, 1914. XI, pp. 266.

– A kálvinizmus lényege. II. kiadás. Ford. Csűrös József, Czeglédi Sándor és Sebestyén Jenő. Henriette S. S. Kuyper 1921 októberében kelt előszavával. Bethlen Gábor Kiadó. Sylvester Nyomda, Budapest, 1922, pp. 245.

– A kálvinizmus politikai jelentősége. Ford. Ödön. (Kiadja a Holland-Magyar Református Bizottság. Budapest, 1923.

– A biblia nőalakjai. (Vrouwen uit de Bijbel). Ford. Nagy Zsigmond. (Holland-Magyar Kálvinista Könyvtár sorozat IV. kötete. Szerkeszti dr. Sebestyén Jenő.) Budapest, 1923.

– Jézusban hunyt el. (In Jezus ontslapen). Ford. Gilicze László.

<sup>1</sup> Dr. Juhász István professzor születésének századik évfordulójára szervezett szimpóziumon elhangzott előadás szerkesztett változata. Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2015. december 3-án

<sup>2</sup> „Bárhon áll is az ember, bármit tesz, bárhova helyezze is a kezét, iparban és szellemi téren, tudományban és művészetben, állandóan Isten színe előtt áll, Istennek szolgálatában tevékeny, Istennek kell engedelmessé válnia és mindenekfelett célul Isten dicsőségét kell kitűznie. Ennél fogva a kálvinista ember a vallást az emberek külön körére vagy egyes csoportjára nem is korlátozza.” Lásd Dr. Kuyper Ábrahám: A Kálvinizmus lényege. II. kiadás. Ford. Csűrös József, Czeglédi Sándor és Sebestyén Jenő. H. S. S. Kuyper előszavával. Bethlen Gábor Kiadó. Sylvester Nyomda, Budapest, 1922. 51. p.

beszél. Főbb műveinek hatvankét tételes jegyzékét 1914-ben Sebestyén Jenő közölte magyar fordításban.<sup>7</sup>

## I.

Kuyper Ábrahám útikönyveit olvasva, megismerhetjük azt a sokrétű szemléletmódot, amellyel e zseniális gondolkodó a kis emberekhez és a nagy társadalmi kérdésekhez viszonyult, és ahogyan az új-világi (amerikai)<sup>8</sup> és európai-ázsiai-afrikai (a mediterrán térség ismert antik világában tett) utazásai alkalmával vizsgálta az általa felkeresett országok sajátosságait. Kuyper utazásainak a kutatói megjegyzik, hogy utazása idején nagyjából kilencven levelet írt a családtagjainak, főleg a három leányának, akik közül Henriette 1903-ban oroszországi utazást tett és erről egy könyvet adott ki.<sup>9</sup>

Egy politikai, pontosabban egy választási vereséget követően (1905 júniusa) a volt holland miniszterelnök régóta dédelgetett vágya teljesült. Eszerint egy kilenc hónapig tartó utazásra indult 1905 októberében, amelynek során jegyzeteket készített és ezer oldalas vastkos könyvet jelentetett meg 1907-ben.<sup>10</sup> Bibliikus látásmóddal, néhol elfogultan rögzítette a vallástörténeti érdekességeket, sikerült közelről megismernie a cigányokat, a mohamedánokat és kereste a maga módján az iszlám rendkívüli hódító erejének a titkát. Ázsiai veszélyt, nagy veszedelmet látott az iszlámban. Kuyper már diákkorában tanult arabul, arámul és utazása során a romániai, vagy a jeruzsálemi zsi-

– Kuyper Abraham: Kálvinizmus és modernség. Hat előadás (Princetoni Egyetem, 1898). Koinónia Kiadó, Kolozsvár, 2001.

<sup>7</sup> Sebestyén Jenő: Dr. Kuyper Ábrahám. In Kuyper Ábrahám: A kálvinizmus lényege. I. kiadás, Nagybánya, 1914, p. III-XI. – II. kiadás, Budapest: 1922, p. VII-XV.

<sup>8</sup> A. Kuyper: *Varia Americana*. Pretoria en Amsterdam, 1899.

<sup>9</sup> Henriette Sophia Suzanna Kuyper: *Brieven uit Rusland*. Zwolle, 1905.

<sup>10</sup> Kuyper inasa egy alkalommal a kéziratot és a feljegyzéseket tartalmazó borítékokat kitette a takarításkor, mert úgy gondolta, hogy gazdája selejtezésre ítélte a papírköteget. Nagy nehézségek árán tudta rekonstruálni és csak háromnegyed részben sikerült visszaszereznie az elveszett anyagot. Az általunk használt két kötetes mű címe: *Om de oude Wereldzee. Derde onveranderde druk*. Amsterdam, 1907. A második kötet 1908-ban jelent meg.) A továbbiakban: Kuyper, *Om de oude Wereldzee*, I.

dókkal héberül beszélt. Ezen tizenhat országon keresztül vezető útja<sup>11</sup> alkalmával találkozott közvetlen közletről a keleti kereszténységgel és a görög katolikusokkal. Mint hét gyermek özvegy édesapja, utazását csak egyszer – 1906 februárjában, Henriette nevű leánya betegsége miatt – szakította meg másfél hónapra Carthágóban, de azután ismét visszatért Észak-Afrikába.<sup>12</sup>

Kuyper nagyszabású utazásáról újabb film is készítették<sup>13</sup> és bemutatták nyolc részben a holland televízió képernyőjén. A film rendezése során kiemelték Kuyper próféta megfigyeléseit, és rámutattak azokra az aggodalmaira is, amellyel például a kereszténységet a kártékony népektől és az iszlámtól féltette. Dolgozatunk ezen bevezető sorai után elsőként Kuyper romániai utazásáról írunk, ezt követően az 1916-os rövid magyarországi látogatásáról, végül pedig műveinek 1962-es, Kolozsváron esett állami elégetéséről szólnunk. Kuyper műveinek tanulmányozása és tanításának felelevenítése ma már feltételezhetően senkit sem zavar. Nevezetesen a püspök nélküli egyház szervezeti felépítéséről szóló történelmi háttérnek, a nyugat-európai reformáció tanításának és gyakorlatának a területére gondolunk, nem is beszélve az újkori, a kommunista államvezetés ellenséges magatartásáról az egyház és az állam egymáshoz való viszonyulásának kuyperianus felfogását illetően. Tanulmányunk célja az emlékezés ébren tartása és az enciklopédikus teológiai ismereteinknek a gazdagítása. A mellékletben szereplő közlések közül a Sebestyén Jenő féle 1916-os holland levél, a kampeni teológián 1955-ig tanult magyar diákok névsora és Horváth Lászlónak az Oranje-féle, Nehémiás kommentárhoz írott előszava először jelenik meg nyomtatásban.

<sup>11</sup> (Németország, Ausztria, Magyarország,) Románia, (Ukrajna), Oroszország, Törökország, Szíria, Palesztina-Libanon-Izrael, Egyiptom, Szudán, Görögország, Itália, Tunézia, Marokkó, Spanyolország, Portugália.

<sup>12</sup> Jeroen Koch: *Abraham Kuyper*. Boom, Amsterdam, 2006, 496. p.

<sup>13</sup> George Harinck, a Vrije Universiteit professzora az egyik narrátor, aki nagy szakértelemmel látta el a feladatát. Az előkészítésről és a filmzés munkálatairól könyvet is írt: *Aan het roer staat het hart. Reis om de oude wereldzee in het voetspoor van Abraham Kuyper*. Tweede druk, Amsterdam, 2015.

## II.

Kuyper Romániában.

„Az ó-világ körül”, így fordította magyarra Sebestyén Jenő az „Om de oude Wereldzee” címet<sup>14</sup>, amelynek a tartalomjegyzéke is mutatja<sup>15</sup>, hogy Kuyper egy nagy történelmi, valójában egy Földközi-tenger körüli utazást ejtett meg a három kontinensen. Az előszóban elmondja, hogy miután Vilma királynőtől a miniszterelnökségi tisztségből való felmentését kérte, elindult a nagy utazásra, amelynek földrajzi vonalát nagyjából az Ogyessza, Khartum és Tanger háromszög képezte. Kifejti, hogy a XV-ik századig a Földközi-tenger volt egyfolytában az a hatalmasnak számító világóceán, amelynek a vizein és a partjainál játszottak le a világtörténelem nagy küzdelmei, amelyek ma sem értek véget. Úgy látja, hogy elsősorban vallási ellentétek miatt Európa nem-sokára szembekerül Ázsiával, amelynek az országai közül egyeseket máris a világ nagyhatalmai közé kell számítani. Ezért is nyitja könyvét az ázsiai veszedelemről és az iszlám elemzését tartalmazó fejezettel.

A másodrangúnak számító államok közül Romániát tartja a legérdekesebbnek, hiszen ahhoz képest, hogy a XIX. században kis államoknak a sora tűnt el, Románia ragyogóan fejlődik, messze maga mögött hagyva Montenegrót, Bulgáriát és Szerbiát. Jelzi, hogy kimerítően kíván írni a nehéz oroszországi és romániai kérdésekről, vagyis a cigány- és a zsidó kérdéssről, annál is inkább, mert az itteni antiszemitizmus a nyugatiak számára éppen a távolság és az álcázottsága miatt áttekinthetetlen. Az 1907. szeptember 15-én keltezett előszóban elmondja, hogy a romániai parasztfelkelésről (Jacquarie) mivel az jóval az utazása után történt, nem tesz említést. A kiadó kérte, és ő megengedte, hogy

<sup>14</sup> Az ötezer példányban megjelent első kiadás hamar elfogyott, s a siker láttán, francia nyelvre is lefordították. (Ellenfelei azt terjesztették, hogy német és angol nyelven is megjelenik az útleírása, és hogy ezért hatvanezer guldent fizetnek, de Kuyper megcáfolta a híresztelést, nem kapott pénzt és nem volt szerződése.)

<sup>15</sup> Het Aziatisch gevaar - Rumenië - Rusland - De Zigeuners - Het Joodsche Probleem - Constantinopel - Klein Azië - Syrië - Het heilige land. Het raadsel van den Islam - Het land der Pharao's - Soedan - De Hellenen - Sicilië. - Het protectoraat van Tunis - De Algerijnse kolonie - Marokko - Spanje - Portugal.

illusztrációkkal lássák el a művét. Így került a Romániáról szóló hatvan oldalas fejezet lapjai közé a román királyné, a Carmen Sylva dolgozószobájáról készült felvétel, amely a pompás színajai Peles kastély dísze.

Románia fejlődésének a leírásához összehasonlítási alapot keres, és úgy véli, hogy amíg Hollandiát Svájjal lehetne egybevetni, addig Romániát inkább Belgiumhoz lehetne viszonyítani, hiszen a függetlenedett Belgium az 1830-tól, Románia<sup>16</sup> pedig Havasalföld és Moldova egyesülése óta rohamos változáson esett keresztül. (Kuyper itt az 1857-es dátumot írja az egyesülés évének.<sup>17</sup>) Kuyper különben igen jó érzékkel von többször is párhuzamot Románia és Belgium között, de érdekes módon nem hozták tudomására, hogy az 1866 nyarán életbe léptetett román alkotmány az 1835-ös belga alkotmány szinte szó szerinti változata és, hogy az 1866 decemberében elfogadott polgári törvénykönyv pedig a korabeli franciaországi Code Civil törvénycikkelyeinek a teljes átvétele. Szerencsésnek mondja mindkét országot azért, hogy német származású uralkodókat hívtak meg a trónra: a Saksen-Coburg és a Hohenzollern-Sigmaringen család leszármazottait.

A Hollandiánál akkor négyszer nagyobb Romániának az akkori területén kívül is éltek románok. Erdélyben mintegy másfél millióról beszéltek; nyolcszáz ezer román élt az orosz fennhatóságú Besszarábiában; nyolcszáz ezer Máramarosban és a Kőrösök vidékén, hatszáz ezer a Bánátban és kétszázötvenezer Bukovinában. Románok élnek még Macedóniában, Albániában, Epirusban, Thesszáliában, Morvaországban, Galiciában és Sziléziában, összesen egy milliónyi nagyságban. Hunfalvy Pál statisztikájára<sup>18</sup> hivatkozik, amely szerint Magyarország területén a románság létszáma 2 647 000-ról 3 030 000 ezerre nőtt.

<sup>16</sup> A Románia elnevezés először nyomtatásban 1816-ban jelent meg újjörög nyelven, az első román nyelvű említésre 1838-ig várni kellett. Lásd „Román Királyság”, megtekintve 2015. nov. 21-én. Lelőhely a világhálón: [https://hu.wikipedia.org/wiki/Rom%C3%A1n\\_Kir%C3%A1lys%C3%A1g](https://hu.wikipedia.org/wiki/Rom%C3%A1n_Kir%C3%A1lys%C3%A1g)

<sup>17</sup> A párizsi konvenció 1856-ban arra kényszerítette az Oszmán Birodalmat, hogy egyesült fejedelemségként ismerje el az országot. Ez ténylegesen azonban csak 1859-ben jött létre, amikor mindkét román fejedelemség Alexandru Ioan Cuzát választotta meg fejedelemnek.

<sup>18</sup> Paul Hunfalvy: „Etnographie Ungarns, Budapest, 1877, 361. p. (Az adatokat nem állt módunkban ellenőrizni.)

Kuyper egymás után többször kiemeli, hogy a románság a magas létszáma ellenére még nem követeli az egységállamot, de az igazi román erről álmodik. Kivonatossan említi a vendéglátóitól szerzett információkat.

A budapesti parlamentben a magyarok önzése miatt csak 14 képviselőjük van, pedig magasabb szám illetné a románokat. Megjegyzi, hogy folyik az úgynevezett arománok és a kutzo-valachok elgörögösítése, ugyanis Görögország a görög pátriárcha fennhatósága alá vonta őket és erőszakkal tiltja a konstantinápolyi pátriarchátus alá való tartozásukat. Az orosz cár kemény kézzel oroszosítja a területéhez csatolt románságot és a magyarosítás is folyik. Már 1892-ben hozzáfogtak kérvényezni Erdélyben a románok, akik a jogaikat keresték, de a császár nem fogadta őket. 1894-ben a Memorandum román előterjesztőit börtönre ítélték, amely ellen még Londonban, Párizsban és Lipcsében is tiltakoztak. Az erdélyi Andreas Muresiano által írott nemzeti dal két sorát is lefordítja hollandra.<sup>19</sup> Értekezik a románok dák származásáról, a nép nyelvének a váltásáról, a keresztyénség felvételéről Cyrillus térítői útja nyomán. A nemzeté alakulás a római gyarmatosítással kezdődött és az 1821 utáni francia hatás kiteljesedésével valósult meg. A kialakult nép a legmélyebb jellemvonásait a dákoktól örökölte.<sup>20</sup>

Kuypernek tudomása van a Titu Maiorescu vezette Junimea elnevezésű irodalmi mozgalom jelentőségéről, a szláv nyelvi hatások ellen-súlyozásáról a latinitás hangsúlyozásával. Az ország nagy, termékeny, a lakosság létszáma évente százezerrel nő, a volt török vazallus államok közül a jólét szempontjából Románia az első helyen áll. Oldalakon keresztül sorolja fel az ország gazdasági és más statisztikai mutatóit, amelyek jó fényt vetnek az országra.

Számunkra a legérdekesebb útikönyvi oldalak a királyi családdal történő találkozáshoz kapcsolódnak. Közöttük szívélyes kapcsolat ala-

<sup>19</sup> Lásd Kuyper, *Om de oude Wereldzee*, I. 49. p.: „Rumeen, ontwaak, schud af den slaap der dooden”. Fordítása: Ébredj román, Rázd le a halálos álmot. (A Desteapta-te, romane szövege 1848-ban keletkezett.)

<sup>20</sup> „Als diepste grondtrek vertoont zich hierbij de dappere zin en de doodsverachting, de veerkracht en de doorzettendheid der oude Daciers.” Lásd: Kuyper, *Om de oude Wereldzee*, I. 52. p.

kul ki. Károly király naponta vezetett német nyelvű naplójában dicséretes sorokat találunk a Kuyper látogatásáról. Szakemberek véleményére volna szükség, hogy kiderüljön: Károly királynak, annakidején a román fejedelemségbe kalandosan érkező porosz katonatisztnak az utazását valamilyen könyvben olvasta Kuyper, vagy magától a királytól hallotta, mert annyira képletesen írja le, hogy az az érzésünk, hogy itt eredeti és első kézből való közlést olvashatunk.<sup>21</sup> A látogatás 1905 októberében történt a Peles kastélyban, ahol a király elmondta a plevnai csata<sup>22</sup> történetét és ebéd után megmutatta a hadi trófeákat. Szimpatikus és népét szerető, művelt és kedélyes uralkodónak találta a 66 éves Károly királyt, aki fesztelenül beszélgetett a 68 éves volt holland miniszterelnökkel. Több mint egy órát társalgott Kuyper a 62 éves királynéval<sup>23</sup>,

<sup>21</sup> Károly király miután engedélyt kapott a porosz királytól a román királyi tisztség betöltésére, Svájcba ment és ott útlevelet szerzett. Karel von Hettingen név alatt utazott Mayenfisch báró kísérelésként, levágatta a szakállát, kék színű napszemüveget viselt és így elkerülhette a felismerést Ausztriában. Bécsen keresztül Turnu Severinben lépett az országba, 1866. május 20-án tett esküt az alkotmányra a bukaresti katedrálisban. Nemsokára a török szultánhoz utazott tisztelgő látogatásra, aki elfogadta a személyét. Lásd: Kuyper, *Om de oude Wereldzee*, I. 55. p.

<sup>22</sup> Ebben a háborúban a magyar közvélemény a törökökkel szimpatizált, mivel 1849-ben az orosz seregek törték le a magyar szabadságharcot. Plevna ostroma az 1877–78-as orosz-török háború egyik legfontosabb eseménye volt, négy hatalmas csata kapcsolódik ehhez a történelhez. Károly román király először ötvenezer, másodszer harmincötezer katonával kelt az oroszok segítségére. Károly király vette át a parancsnokságot az orosz seregek fölött is 1877 szeptemberében, amikor a törököktől elfoglalták Grivicát. A város körüli megerősített állásokat védő, Oszmán pasa vezette törökök csaknem öt hónapig tartották fel Oroszország és Románia túlerőben lévő egyesült seregeinek déli irányú előnyomulását Bulgáriában, de végül meg kellett adniuk magukat 1878. december 10-én. Világhálón, megtekintve 2015. nov. 25-én: <http://keptar.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=052804>.

<sup>23</sup> Elisabeth Pauline Ottilie Luise, szül. Neuwied, 1843. december 29.; megh. Curtea de Arges, 1916. március 2. Magyar kapcsolatairól lásd: Török Zsuzsa: *Korona és lant. Carmen Sylva és a szerzőség modern létmódja a 19. századi magyar sajtóban*. Világhálón megtekintve: 2015. nov. 19-én: [https://www.academia.edu/11969010/Korona\\_%C3%A9s\\_lant.\\_Carmen\\_Sylva\\_%C3%A9s\\_a\\_szerz%C5%91s%C3%A9g\\_modern\\_l%C3%A9tm%C3%B3dja\\_a\\_19.\\_sz%C3%A1zadi\\_magyar\\_sajt%C3%B3ban](https://www.academia.edu/11969010/Korona_%C3%A9s_lant._Carmen_Sylva_%C3%A9s_a_szerz%C5%91s%C3%A9g_modern_l%C3%A9tm%C3%B3dja_a_19._sz%C3%A1zadi_magyar_sajt%C3%B3ban).



aki elbűvölte őt a műveltségével,<sup>24</sup> költői tehetségével<sup>25</sup>. Még a naplóját is versben írta. Járt Hollandiában gyógykezelésen, többször megfordult Scheveningenben és Amsterdamban.<sup>26</sup> Carmen Sylvában az ország anyját tiszteli, útleírásába felveszi három német nyelvű versét, méltatja az új hazáját egyszerre szolgáló és vigasztaló asszonyt. Részletesen leírja az általa alapított jótékonyági intézményeket. De fontosnak tartja közölni azt a versszakaszt is, amelyet annakidején Carmen Sylva a konfirmációját követően énekelt.<sup>27</sup> A királyné édesapjáról, Herman hercegről azt írja Kuyper, hogy kiváló teológus, amit „Az ismeretlen élet és az isteni kijelentés” című műve is igazol. Fontosnak tartja az olvasó tudomására hozni, hogy Neuwedben volt az esküvője a királyi párnak és dr. Lohmann, az udvari lelkipásztor eskette őket a házasságkötésük alkalmával.<sup>28</sup>

A Peles kastély építése, környezete<sup>29</sup>, a flamand-holland festészet<sup>30</sup> ott őrzött remekei sem kerültek el Kuyper figyelmét. Hosszasan lehet-

<sup>24</sup> A Rajna partján született, protestáns hercegi családból származó Elizabeth húsz éves korában egy „Erdő és dal” című könyvet olvasott, ez inspirálta, hogy felvegye a latin „Carmen Sylva” nevet. Lásd Kuyper, *Om de oude Wereldzee*, I. 57. p.

<sup>25</sup> „Erzsébet királyné, mint író, világszerte ismeretes. Egész kis könyvtár már az, amit, leginkább német nyelven, Carmen Sylva írói név alatt kiadott. Különösen érdekesek azon munkái, amelyekben a román népköltészetet dolgozta fel, mint pl. „Peles mesei”, „Kárpáti regék”, s a „Neaga” című opera. Művei közül igen sok, a legtöbb európai nyelvre, magyarra is le van fordítva. A költő-királyné műveit leginkább a magyar határhoz igen közel eső színajai kastélyban írja, ahol gyakran és szívesen fogad írókat és művészeket is. Rendkívül nyájas, egyénisége szinte elbűvölő erővel bír mindazokra, akik a fejedelem költőnővel érintkezhetnek. Amerre megfordul, nyomában mindenütt felébred az iránta való tisztelet és rokonszenv érzése, amint ezt budapesti látogatása alkalmával is tapasztaltuk.” (Lásd: Vasárnapi Újság, 1897. október 3.)

<sup>26</sup> Dr. Mezger volt a kezelőorvosa, aki Ferenc József osztrák császár és magyar király feleségét, Erzsébet királynét is kezelte. Carmen Sylva és Sisi szoros kapcsolatban állt egymással, Sisi többször is járt Szinaján.

<sup>27</sup> „Ich will Ihm danken, den Vater des Lebens,/Ich will Ihm folgen, voll edlen Strebens,/Ich will Ihn suchen den Vater des Lichts,/Ich will Ihn lieben, ohn' Ihn bin ich nichts.” Lásd Kuyper, *Om de oude Wereldzee*, I. 60. p.

<sup>28</sup> Lásd: Kuyper, *Om de oude Wereldzee*, I. 57. p.

<sup>29</sup> Mihail Cantacuzino emeltetett azon a helyen egy kolostort a Peles patak közelében a Sinai hegyen lévő kolostor mintájára, és ezért kapta a vidék a Sinaia nevet.

<sup>30</sup> Van Dijck, Breughel, Rembrandt, Rusdael, Hobbema és két Teniers féle festményt átvitt Kuyper a Peles kastélyban. Lásd Kuyper, *Om de oude Wereldzee*, I. 62. p.

ne írni arról, hogy Kuyper mekkora jelentőséget tulajdonít a királyi párnak az ország felvirágoztatásában.

Bukarest leírásának szintén figyelmet szentel, az egyházi kimutatásából kiemeljük a következőket: az orthodox egyháznak Bukarestben 200 000 tagja van, egyéb keresztény egyházaknak 40 000 hívük van. A zsidók lélekszáma 50 000, imaházaiknak a száma 24. Bukarestben 119 orthodox templom van, 5 katolikus és két protestáns. A vallásgyakorlásban a nép nem jeleskedik, prédikálás alig van, és jól lehet pompások a szimbolikus ceremóniák, ezek inkább gépies művellet benyomását keltik, mintsem egy lelki élményét.<sup>31</sup> Az országos egyházi statisztika<sup>32</sup> leírásakor megjegyzi, hogy az egyházellenességnek még a nyoma sem létezik.

A Romániáról szóló leírást 1907. január 1-én fejezi be, minekutána tíz fontos román állami hivatalnoknak név szerint mond köszönetet. Általánosságban fejezi ki a hálóját az általa meglátogatott iskolák férfi és női igazgatóinak, a kórházak igazgatóinak, az egyházi intézmények vezetői közül pedig a metropolitának, aki őt nagy vendégszeretettel fogadta. Távozásakor a király francia nyelvű táviratban köszöntötte, és reménykedett a viszontlátásban<sup>33</sup>.

Kétségen kívüli, hogy a Brassón keresztül Bukarestbe érkező, onnan Szinaját felkereső, majd Bukarestből elutazva Jászvásár érintésével

<sup>31</sup> Lásd: Kuyper, *Om de oude Wereldzee*, I. 65. p.

<sup>32</sup> A hatmillió lakosú országban az ortodoxok lélekszáma 5 408 743 és hétezer templomuk van országsszerte, nyolcezer pappal, akik 3665 parókia keretében működnek. Autokefál egyház, legfőbb egyházkormányzati szervük a Szent Szinódus, két metropolitával és nyolc püspökkel. Hatvan kolostoruk van, a férfi szerzetesek száma 1700, az apácák száma 2700. A római katolikusok lélekszáma 130 000, 130 templomuk van. A protestánsoknak 18 templomuk van és harmincezer a lélekszámuk. A zsidók lélekszáma 300 000 és 305 imaházuk van. Kétszáz mecsettel rendelkeznek a mohamedánok, lélekszámuk 44 000. A lipovánoknak 28 templomuk van. Örmények lélekszáma hétezer és 16 templomuk van. A cigányok lélekszámáról úgy tudja, hogy az negyedmillió. Az állam 1893 óta segélyezi az egyházakat, évente hat és fél millió lejt osztanak szét a felekezetek között. A görög-ortodox egyház cézárpapisztikus beállítottságú, mondja Kuyper és az állam szigorú ellenőrzést gyakorol az egyházi ügyek és a papnevelés dolgában. Lásd: Kuyper, *Om de oude Wereldzee*, I. 96–97.p.

<sup>33</sup> Lásd: Kuyper, *Om de oude Wereldzee*, I. 100–101. p.

Ungheni határállomáson Oroszországba távozó Kuyper Ábrahám nagyon megszerette Romániát. A családjának írt levelei is erről tanúskodnak. Úgy látta, hogy ez a fiatal nép magában hordozza egy szép jövőnek a próféciját.

A Kuyper által közölt adatok ellenőrzésére nem vállalkozhattunk, de mindenképpen hasznos a leírása a viszonyítási alapok szempontjából, nem is beszélve a román lelkiség rokonszenves megörökítéséért. Érdekes, hogy a román egyháztörténet-írás és az állami propaganda gépezet egyaránt elhallgatta ennek a kordokumentumnak a létezését, amely a XIX. század egyik legkiválóbb protestáns teológusának a látásával készült gyors átutazási felvétel egy ortodox államról.

### III.

Magyarország.

Sebestyén Jenő személye kulcsszerepet játszik Kuyper magyarországi látogatásával kapcsolatban. Ő volt az, aki 1916-ban rögtön értesítette a volt holland miniszterelnököt a románok 1916 augusztusában történt erdélyi betöréséről.<sup>34</sup> Azt is feladatának tartotta, hogy idejében figyelmeztesse a holland népet a kommunista veszélyre, annak igazi arculatára.<sup>35</sup> Ő a magyar-holland gyermekmentő akció egyik keresztszülője.

Sebestyén Jenő és munkatársai mindent megtettek azért, hogy a semleges Hollandia lakosságának a barátságát és a holland-magyar egyházi kapcsolatok folyamatosságát a háborús állapotok ellenére is fenntartsa. Kuyper Ábrahám leányai 1915 decemberében indultak a sebesült magyar katonák ápolására. Bavinck professzor búcsúztatta a nővéreket az állomáson: „A kereszt a bűnről és a kegyelemről szól, a nyomorúságról és az irgalmasságról. Térjen vissza a mentőszolgálat – majdan, nem a Vörös Kereszt, hanem a Béke Fehér Keresztjének jegyében”<sup>36</sup>. Henriette és Johanna<sup>37</sup> a Sebestyén Jenő tanácsára jelentkeztek budapesti hadikör-

házi szolgálatra, fogadásukra Tisza István miniszterelnöki hivatalának a képviselője is megjelent.<sup>38</sup>

Amikor a hetvennyolc éves Kuyper Ábrahám 1916 áprilisában Budapestre utazott, természetesen, hogy felkereste a Mexikói úti hadikörházat és a leányait. Többen is a világ sorsának alakulása felől kérdezték, és azoknak azt válaszolta, hogy a béke még soha nem volt olyan közel, mint most.

Húsvét negyednapján, 1916. április 26-án Kuyper Ábrahám ebédre volt hivatalos a lányai társaságában Tisza István budai rezidenciájára.<sup>39</sup> Henriette leírásából részleteket idézünk:

„Ebben a fejedelmi lakásban nyoma sincs a hivalkodásnak és a pompának és ezt váránk el legkevésbé, főleg a magyarok fővárosában. A szobában, ahol és ahogyan Tisza gróf fogadott a családjával, az egyszerűség volt a benyomásunk. A puritán egyszerűség. Tisza gróf egy régi kálvinista nemzetség leszármazottja. És akárcsak a mi országunkban, Angliában, Skóciában vagy Amerikában, a kálvinizmus Magyarországon is erősen elpecsételte a puritán családi életet, amely a nemzedékeken keresztül hagyománnyá vált. Említésre méltó, hogy Európának ebben a távoli sarkában az ugyanazon okoknak hasonlóan ható következményei vannak. Ebben a szobában és ennek a családnak a lelki atmoszférájában olyasmit érzünk, amitől egyből otthon vagyunk. Itt nem világi, hanem kálvinista előkelőséggel találkozunk.”

„Tisza István napjaink világküzdelmének egyik legnagyobb alakja. Nemcsak Magyarország, hanem Európa sorsa is kezében nyugszik. Amikor Európa már majdnem összedőlt romjaiból egy új támad, – akkor a Tisza István neve egyaránt elválaszthatatlan lesz attól – úgy a lebontásától, mint a felépítésétől.”

„És ha Tisza Istvánnak már egyetlen barátja sem maradna, ő az álláspontját, az ítéletét és a véleményét akkor sem változtatná meg. Magától tudja, erős körvonalazással, éles fényben látja a dolgokat. Látja

<sup>34</sup> A Kuyper Ábrahámhoz hollandul írott levelét az Amsterdami Vrije Universiteit levéltárában, az un. Kuyper Archívumban őrzik.

<sup>35</sup> Sebestyén Jenő: *Het communisme en zijn ware gedaante*, Kampen, 1925.

<sup>36</sup> H. Bavinck: *Christendom, Oorlog, Volkenbond*. Utrecht, 1920, 22–23. p.

<sup>37</sup> Johanna már 1912-ben a balkáni háború idején Konstantinápolyban török sebesülteket ápolta a Holland Vöröskereszt által kiküldött egység keretében.

<sup>38</sup> H. S. S. Kuyper: *Hongarije. Herinneringen van een Hollandsche vrouw*. Tweede druk, Baarn, 1919, 24–25. p., 49. p.

<sup>39</sup> Hermán M. János: *Tisza István emlékezete Hollandiában* (1.) Az öntudatos kálvinista államférfi. Harangszó (ISSN: 1221-0323) XXII: (2011/14) 4. p.

a saját útját és járja a maga útját. De nem azért, hogy uralkodjon, hanem azért, hogy szolgáljon. Ennek a nagyszerű férfinak is küldetése van, egy nagy életküldetés: ő a hazájának él, az ő szeretett Magyarországnak.”<sup>40</sup>

A délutáni kávézás alkalmával Tisza gróf a vendégével az európai politikáról tárgyalt. „Fülemet, szememet nem tudtam levenni erről a kettősről” – mondja Henriette a Magyarországról szóló könyvében. Igencsak szerette volna, ha egy fényképezőgéppel megörökíthette volna a két kálvinista gondolkodót. Volt miről beszélgetni: hitről, politikáról, társadalomról, egyházzal. Megemlíti, hogy szinte egy időre esett a miniszterelnöki szolgálatuk: Kuyper 1901–1905 között, Tisza István pedig 1903–1905 között volt először miniszterelnök. Kuyper később felváltva, a felső- és az alsóház tagja. Az 1908-as esztendőől kezdve haláláig Hollandia államminisztere volt.

Kuyper prófétai ajkáról már 1913-ban elhangzott a szomorú jövendölés. Látomása így szólt: „Európa felett vihar tornyosul, amelynek rettenetes lesz a kitörése.”<sup>41</sup> Bár csak az a megérezése is beteljesült volna 1916 tavaszán, amikor Budapesten úgy vélte, hogy elközelgett a béke. Kuyper Ábrahám rövid magyarországi látogatásának egy szerény, de annál meghatóbb emléke is fennmaradt egy, az általa írott album-bejegyzés formájában, amelynek Barth Lajos utazó volt a tulajdonosa. A holland himnuszából vett idézet prózai fordításban magyarul így hangzik: „Halálomig hűséges maradok a hazához”. Dr. A. Kuyper, Budapest, 1916, április.<sup>42</sup> Henriette Kuyper később annak kapcsán, hogy Tisza Istvánt a háború kirobbantásának a vádjával ölték meg, ezt írta: „Bizonyítottunk tekinthetjük, hogy Tisza gróf mindent megtett amit csak megtehetett a háború kirobbanásának a megakadályozására.”<sup>43</sup>

<sup>40</sup> H. S. S. Kuyper: Hongarije, i. m., 191–192. p.

<sup>41</sup> J. C. Rullmann: Abraham Kuyper. Een levensschets. Kampen, 1928, 222. p.

<sup>42</sup> H. S. S. Kuyper: Hongarije, i. m. 317. p.: „Het vaderlandt gethrouwe / Blijf ick tot in den dood.” Dr. A. Kuyper. Budapest, April 1916.

<sup>43</sup> In: Gedenkboek Dr. A. Kuyper, Standaard Serie V., Amsterdam, 1921, 263. p., 1. sz. lábjegyzet.

Az első világháborút követő évtizedben, Hollandiában komoly háttere volt a magyar református hittestvérekkel való kapcsolat ápolásának és kiszélesítésének.<sup>44</sup>

#### IV.

Kuyper művei 1962-ben a kolozsvári máglyán. Tragikus történet következik. Kuyper Ábrahám késői tanítványának és magyar fordítójának, áldott emlékű Horváth László nevének említésekor kegyelettel és elismeréssel tesz hozzá Erdélyben: ő Isten igéjének rendíthetetlen szolgája volt. Jézus Krisztus jó vitézésként folyamatosan harcolta a nemes harcot, amikor futásának befejezésében erőszakosan megakadályozták. Minderre fényt derít Sógor Csabának a Horváth Lászlóról írott tanulmánya.<sup>45</sup> A politikai elítéltek adattárában ez olvasható róla: „Született Kolozsváron 1901. május 15-én. Letartoztatásakor, 1960 augusztusában, Széken volt lelkész. A kolozsvári Securitatén, a tárgyalása napján halt meg „reggel”<sup>46</sup>, ez 1961 februárjában

<sup>44</sup> H. A. van der Mast: Beelden en schetsen uit de kerkgeschiedenis. Amsterdam, 1924, 553–555. p.

<sup>45</sup> Sógor Csabának hálásan köszönöm a dolgozatának elküldését, kérésemet szívesen teljesítette 2012. okt. 25-én. Véleményünk szerint eddig ez a legátfogóbb, kéziratban lévő tanulmány, amely Horváth László életútjával foglalkozik. Sógor Csaba: A kisebbségi lét dimenziói egy református lelkész esetében: Horváth László (1901–1961). Kolozsvár, 2009. A kézirat tartalomjegyzéke: Bevezetés; Szászrégen (1945–1958); Az első periódus: 1945–1952; Politikai aktivitás; Oktatói szerepvállalás; További adatok Horváth László 1949–1952 közötti tevékenységéről; A második periódus: az 1953–1958 közötti időszak eseményei; Szilágysámsón (1958 november – 1960 augusztus); Szék (1960 augusztus – 1961 április); A per; Letartoztatás és házkutatás; Vizsgálati fogságban; Az elhalálozás körülményei; Ítélet; Mellékletek: 1. számú melléklet: a szakértői jelentés, 2. számú melléklet: adatok Horváth László vizsgálati fogsága alatt végzett orvosi kezelésről; Laborvizsgálatok; Felhasznált források; Levéltári anyag.

<sup>46</sup> A kolozsvári Szekuritáté börtönében verték agyon (holtteste is eltűnt). Özvegye, 90 éves korában, férje halála után negyven évvel így tette fel a kérdést „Kit érdekel ma már Laci bácsi története?” Lásd: Köpeczi Bócz Edit könyvismertetését: Negyvenegy prédikátor. (Dr. Papp Vilmos: Negyvenegy prédikátor. XX. századi magyar „gályarab” – prédikátorok I-V.) In: Mikes International, XV. évfolyam, 3. szám, 2015, 105.p. Világhálón, megtekintve 2016. jan. 15-én: [http://www.federatio.org/mi\\_per/Mikes\\_International\\_0315.pdf](http://www.federatio.org/mi_per/Mikes_International_0315.pdf)

volt.<sup>47</sup> Állítólag előre eldöntötték, hogy hosszú börtönbüntetésre fogják ítélni. Elhantolásának helyét is titokban tartották.<sup>48</sup> Mi családirag és emberileg is közel álltunk Horváth László özvegyéhez. Somkeréki lelkész koromban 1976-ban megvásároltam vagy ötven könyvet abból a maradékból, amit nem vitt el a szekuritáté.<sup>49</sup> Előadásunkban a könyvtári és levéltári kutatások nyomán előkerült bizonyítékok tanulmányo-

<sup>47</sup> 1956 Erdélyben. Politikai elítéltek életrajzi adataira 1956-1965. Szerkesztette David Gyula. Polis Könyvkiadó. Erdélyi Múzeum Egyesület. Kolozsvár, 2006. A 182. oldalon közölt adatok javításra szorulnak: „a letartoztatás 1961. ápr. 14-én volt Széken, és valóban a tárgyalására kitézött napon hunyt el 1961. november 23-án Kolozsváron. Titokban temették el a kerekdombi rabtemetőbe.” Lásd a Molnár János féle lexikális adatokat is: „Horváth László Kolozsváron született 1901. május 15-én. 1918-ban elhagyta Erdélyt, és 1923-ig Magyarországon élt. Ekkor Hollandiába ment tanulni. Egy év után visszatért Magyarországra, majd 1926 és 1933 közt Amszterdamban tanult teológiát. 1936-ig a magyarországi Páprándon szolgált, majd visszatért Romániába bukaresti lelkésznek. 1940-ben megbetegedett és 1943-ig budapesti, kolozsvári és marosvásárhelyi klinikákon gyógyult. Rövid nyírestói és pókai lelkészkedés után Szászrégenben szolgált 1944 és 1958 közt. Innen Szilágysámszonra helyezték, ahol felfüggesztették állásából, állítólagos rendszerellenes prédikációk miatt, amit Kémeren vendéglelkészként mondott. Majd áthelyezték Székre.” Idézet helye: Molnár János: Az 1962-es kolozsvári püspökválasztás és a szekuritáté. Világhálón megtekintve: 2015. nov. 23-án: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/molnarjanos-kolozsvar.htm>

<sup>48</sup> Dr. Dobri János lelképásztor tudta meg, hogy a kolozsvári kerekdombi rabtemetőbe földelték el az általa is nagyrabecsült Horváth Lászlót. Az, hogy azonosították-e a sírját vagy sem, talán örök titok marad. Ma senki nem tudja megmutatni a sír helyét. A közbeszéd szerint őt a börtönben agyvérzés érte, de mindenki arra gondolt, hogy kínzás és gonosz bánásmód miatt hunyt el. Bartos Gáborék otthon úgy hallották, hogy talán öngyilkos lett, vagy kidobták az emeleti ablakból. Mindenesetre az ügyvéd, Újvári Ferenc, azon a végzetes napon még látta és állítólag közölte vele, hogy tíz év börtönbüntetésre számíthat. Utóbbi adat Bartos Gábortól származik. Horváth Lászlóné unokaöccse, Bartos Gábor mezőbergyeneyi egyháztag volt, ő költöztette Horváth Lászlónét Székrről a szentkirályi házba. Bartos Gábor – id. Adorján Kálmán: A tárgyalás elmaradt (Horváth László), in: Akik imádkoztak üldözöikért (I. kötet) Erdélyi Református Egyházkerület (Kolozsvár), 1996, 118. p.

<sup>49</sup> Özv. Horváth Lászlóné közlése szerint a férje könyvtárának alapos átvizsgálását és az úgynevezett értékes anyagok elszállítását Gálfy Zoltán volt püspöki titkár végezte el és fontos lenne a Gálfy beszámolójának az ismertetése, vagy annak a jelezhetősége is, hogyha valamilyen oknál fogva ez esetben nem jelentett volna.

zása alapján kibontakozó képet igyekszünk továbbítani. Leszögezhető, hogy a Horváth Lászlót a lelképásztori őrállása és kuyperianus-kálvinista következetessége miatt üldözték. Az áll a nemrég előkerült vádiratban, hogy Kuyper Ábrahám fordítójaként ellenséges teológiai propagandát terjesztett, és pedig azáltal, hogy terjesztette ennek a holland teológiai tanárnak és miniszterelnöknek a tanítását, amelynek a lényege, hogy ellenzi a püspökös egyházszervezetet. Bizonyára egyéb „bűneit” is kutatták, de a társadalmi viszonyokat bíráló Horváth Lászlót szókimondása és a teológiai nézetei miatt 1961-ben végül a kolozsvári katonai törvényszékre hurcolták és a „társadalmi rend felforgatásával” vádolták. A vizsgálati jegyzőkönyv tanúsága szerint, utólag szégyenszemre, még a vallatását is bő szekuritátés gyászmagyarokra osztották ki.<sup>50</sup>

Nemrégiben egy róla szóló ismertető került a kezembe, ahol azt olvastam, hogy egyszer prédikált valahol, nem volt „delegációja”, ezt valakik jelentették, és a szekuritáté különítménye valósággal lerángatta a szószékből.<sup>51</sup> A helyet és az időpontot nem közölték, de ismerve az akkori idők könyörtelen bánásmódját, el tudjuk képzelni, hogy valóban úgy is történt. Sógor Csaba kutatásainak köszönhetően kiderült, hogy ez az eset a szilágysámszoni lelkészkedése idején történt, az omni-nózus hely pedig Kémer volt és valóságos regényt lehetne írni mindarról, aminek 1959. nov. 24-25 napjain két kémeri prédikáció volt a kiváltó oka.<sup>52</sup>

Írásai miatt végig figyelték: hogyha Horváth László a könyveiből vagy a fordításaiból ajándékozott valakinek egy példányt, és ha azt az illető nem jelentette a román titkosrendőrségnek, az már politikai véteknek számított. Emiatt több lelkészt számon kértek, még Dávid Gyula főjegyzőt is.<sup>53</sup>

<sup>50</sup> Esetében a kolozsvári katonai törvényszékre való juttatáskor Fényes Ferenc százados volt a vizsgálótiszt és Nagy Károly főhadnagy volt a katonai ügyész.

<sup>51</sup> Papp Vilmos: 50 éve halt mártírhalált Dr. Horváth László lelképásztor (1901–1961). In.: Lelkészegyesület, 2012. 58. évf. új folyam 3. sz. 12. p.

<sup>52</sup> Sógor Csaba, i. m. 18–20. p.

<sup>53</sup> Molnár János: Az 1962-es kolozsvári püspökválasztás és a szekuritáté. Világhálón megtekintve 2015. nov. 23-án: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/molnarjanos-kolozsvar.htm>

Horváth László titkos ellensége és feljelentője a magyarrégeni papsága idején egy „Zöldi” fedőnevű besúgó volt, aki nem volt más, mint Szócs Endre<sup>54</sup> esperes, korábban bukaresti kultuszdepartamenti inspektor. Régeni lelkész szeretett volna lenni és el akarta mozdíttatni Horváth Lászlót a presbitérium, a Magyar Népi Szövetség, a milícia, a szekuritáté és a református püspökség által. Horváth László erre túl későn jött rá, már Szilágysámszonban volt, ahova úgy került, hogy Tár Mihály lelkésszel cserélt helyet. Akkor mondta állítólag Szócsról egy besúgó klerikusnak azt, amit az gyorsan jelentett is: „Szeretnék visszatérni Szászrégen rajonba, de amíg ez a vörös gazember itt van, nem jövök vissza, mert likvidál.”<sup>55</sup>

Megrendezett perében az 1920-ban elhunyt Kuyper Ábrahám, a román állam potenciális ellenségének számított, és ezzel az ügy teológiatörténetivé válik olyan értelemben, hogy esetében kifordították az állam és az egyház egymáshoz való viszonyulásának a magyarázatát és hamis ideológiai frázisokat ácsoltak az ítéletbe a vádlott rovására.

Valósággal földbe gyökerezik az ember lába a döbbenettől, hogy minémű okfejtéssel próbálták elítélni: „Ez az általa elismert vád abban a tényállásban valósult meg, hogy főleg Kuyper Abrahámtól fordított műveket, s azok előszavában nem általában a református egyházra, hanem a „magyar református egyházra” utalt, amivel beismerte, hogy úgy mond „nacionalista-soviniszta eszmét propagált”. A börtönben a kolozsvári lelkész érveivel, aki a jelentéséért nem harminc, hanem háromszáz lejt kapott, Horváth László nem tudott védekezni.<sup>56</sup> Azt is beismerte, hogy „mivel Kuyper nyomán ő bírálta a püspöki rendszert, lényegében a román államrendet megsértette, mert az püspöki rendszerben élő református egyházat ismert el.”<sup>57</sup>

<sup>54</sup> Szócs Endrét 1959. november 15-én nevezik ki Bukarestből az ószövetségi katedrara dr. Nagy András helyett, akit kényszernyugdíjaztak.

<sup>55</sup> Sógó Csaba, i. m. 23. p.

<sup>56</sup> Molnár János: Szigorúan ellenőrzött evangélium. II. kötet. Nagyvárada, 2010. 23–24. p.

<sup>57</sup> Molnár János: Az 1962-es kolozsvári püspökválasztás és a szekuritáté. Világhálón megtekintve 2015. nov. 23. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/molnarjanos-kolozsvar.htm>

Egy Onac nevű, magyar egyházakra szakosodott szekus nem átalotta azt javasolni, hogy két magyar marxista tanár és egy kolozsvári lelképásztor olvassa át a Horváth László összes műveit és annak alapján fogalmazzák meg a véleményüket arról, hogy a népi demokrácia és Románia ellensége-e Horváth László vagy sem.

A mellékletben szereplő hosszabb idézet a kolozsvári hadbírószágon már nem került felolvasásra, azt a CNSAS levéltára őrizte meg az utókornak. Döbbenettel olvassuk, hogy a püspökös egyházszervezet kritizálásával és fordításainak a terjesztésével lázadást akart elindítani az egyházban és ezt a hangulatot államellenességbe akarta fordítani, főleg azzal az 1956-ban írott előszavával, amelyet Oranje nevű holland lelkész „Nehémiás” című könyvéhez fűzött, és amelynek Szabó József volt a magyar fordítója.

A tárgyalás reggelén Horváth László tragikusan elhunyt<sup>58</sup>, de a perrendtartási és törvényességi látszat kedvéért az 1961. nov. 24-i ítéletet megfellebbezték 1962. jan. 23-án, mivel korábban nem rendelkeztek a bűnjelek sorsáról. Hogy a peres eljárás teljes jelen, az ügyész megfellebbezte a november 24-i ítéletet. „A katonai ügyész beszédében a különböző tiltott publikációkból álló bűnjelek elkobzását és elégetés révén való megsemmisítésüket javasolta. A katonai törvényszék határozatában, nemcsak a bűnjelek további sorsáról, hanem Horváth elkobzott írógépéről is rendelkezett. Az ügyész óhajának megfelelően, a publikációk elégetése mellett, elrendelte az írógép átadását a kolozsvári Városi Néptanács számára, hogy az állam érdekében értékesítse, közhasznoként felhasználja.”<sup>59</sup>

<sup>58</sup> „TRIBUNALUL ÎN NUMELE POPORULUI HOTĂRĂȘTE cu unanimitate de voturi, făcînd aplicațiunea art. 4 teza II C. Pr. Pen., comb. cu art. 163 C. P., încetează urmărirea pornită împotriva înculpatului HORVATH LADISLAU, pentru delictul de uneltire contra ordinei sociale prev. și pen. de art. 209 pct. 2 lit. a C. P., acțiunea penală fiind stinsă prin moartea acestuia.” Lásd Sógó Csaba: A kisebbségi lét dimenziói egy református lelkész esetében: Horváth László (1901–1961). Kézirat, Kolozsvár, 2009. 44. p.

<sup>59</sup> Sógó Csaba: A kisebbségi lét dimenziói egy református lelkész esetében: Horváth László (1901–1961). Kézirat, Kolozsvár, 2009. 44. p.

Kuyper művei közül tűzre tették a Securitate által lefoglalt, és a cenzorok által inkuizicionált holland könyveket és magyar nyelvű gépiratos fordításokat. Horváth László könyveiből és füzeteiből ma már alig lehet példányokat találni. Írásainak java részét az érdeklődők a budapesti Ráday Könyvtárban vehetik kézbe, mert a kolozsvári Protestáns Teológia könyvtárából<sup>60</sup> a magánszorgalmúak folyamatosan száműzték a kiadványait. (Erre az óvatosságra már jelzés lehetett a Horváth László több hónapos, a pitesti börtönben való 1947-es fogvatartása.<sup>61</sup>)

Íme, az elkobzott könyveknek a csoportosított jegyzéke. A házkutatók 1961. április 14-én ennél többet vittek el, jegyzőkönyvben csak az alábbiakat rögzítették és azokat a törvényszéki végzés nyomán elégették. Az alábbi jegyzőkönyvi idézet forrásértékű. Következik a szekuritátésok által felvett jegyzőkönyv román szövegének a fordítása.

„7 (hét) helyiséget kutattunk át. A házkutatás f.é. április 14-én 21.30-kor kezdődött és f.é. április 15-én \_\_ óraker kezdődött be. A házkutatáskor a következőket fedeztük fel és foglaltuk le:

1. Dr. Kuyper Ábrahám 13 kötetnyi munkáját, melyeket Horváth László magyar nyelvre fordított, címük: „Megigazulás – Jócselkedetek”, „Megváltás - Szentlélek”, „A Szent Egyház”, „A megváltás”, „Tövis helyett mirtusz”, „A megváltás szentlélek”, „A bűn nyomorúságáról”, „Tégy hitvallást”, „A szent úrvacsora”, „A bűn nyomorúságáról”, „Az imádságról”.

<sup>60</sup> Kurta József főkönyvtáros 2012. okt. 25-i közlése szerint, 1990–2005 között semmit sem katalogizáltak a Horváth László művei közül.

<sup>61</sup> Özv. Horváth Lászlóné 1991. okt. 8-án, Marosvásárhelyen (Rodnei utca 81. szám alatt) kelt és hozzánk intézett leveléből idézem az alábbi tudósítást: „Kedves Jánoskáké! A tegnap hallottam, hogy érdeklődsz a L. Bátyád egyes dolgai felől. Ő nem volt börtönben Zsilaván soha. Viszont Pitesten 1947-ben több hónapig elit román társaságban igen. Ott ügyvédek, orvosok, tanárok, operaénekesek, stb. voltak. Azok különböző politikai pártok tagjai voltak, amíg szabadon voltak. Úgy hallottam akkor, hogy minden 50 román után egy magyart is odazártak. Rá azt fogták, hogy keresztyén szocialista párt tag. Ő soha sem volt semmi pártban, de a doszárján úgy szerepelt, mint keresztyén szociális párt tag. Azt kérdezed, hogy ki járt közben, hogy kiszabaduljon. Én nem tudok ilyen közbenjáróról, ő sem tudott ilyenről. Lehet hogy volt, de lehet, hogy egyszerű amnesztia folytán szabadultak ki.”

2. Nevezett Horváth László 36 kötetnyi munkáját, címük: „A kálvinizmus és a dogma”, az „Önmagunkra találás” két példánya, a „Karácsonyi Evangélium” 3 példánya, „Jézus tanítványokat nevel” 6 példányban, az „Ige és szakramentum” 3 példánya, „Szentlélek”, „Az anyaszentegyházról”, „Önmagunkra találás”, „Nehémiás”, „Messiás”, „Szentlélek”, „Önmagunkra találás”, „Újjászületés”, „A gyülekezet angyaláról”, „Jelenések könyve”, „A pátriárkák”, a „Feltámadott” két példánya, „Ige a Kereszten”, az „Értékes szenvedés” két példánya.

3. Négy fordításkötet, Dr. Kuyper Ábrahám munkáiról, „Az Úr törvénye” (3 példány) és „Az ember nyomorúságáról”.

4. A következő című könyveket: „A végzet ellen”, „Protestáns szemle” (2 példány), „Igehirdető” (2 példány), „Népi magyarság”, „A magyar világnézet”, „Református naptár 1944”, „Comenius Schola Ludus-a”, „A kivándorlás”, „Mezőbánd helynevei”, „A magyar pap és tanító[?]”, „Magog fiai”, „Mécs László összes versei”, „Az egész látóhatár”, „Levente testnevelés kézikönyve”, „Calendar sáptáminál 1960”.

5. A „Húsvét” című vers 1 példánya.

6. A „Fel a fejfel” című vers 1 példánya.<sup>62</sup> (A házkutatási jegyzőkönyvből származó idézet vége.)

Az utóbbi, az 5. és 6. szám alatti verseket nem ismerjük, talán mindkettő a Horváth László szerzeménye. Hitvese emlékezése szerint „a házkutatást olyan buzgalommal végezték, annyira keresték a bűnjeleket, hogy még a paplant és a párnákat is letették a földre és úgy taposták, hogy még találjanak titkos iratokat”.<sup>63</sup> Mégsem tudtak mindent összegyűjteni és megsemmisíteni, pár éve előkerült és megjelent a Tavaszy Sándor halálára (1951. dec. 8.) írott verse, amelyet a mellékletben olvashatunk.

## V.

Következtetések és tanulságok keresése. Exkurzus hat pontban.

Jelen tanulmányunk a sokoldalú Kuyper Ábrahám életének és munkásságának több olyan, aprónak tűnő vonatkozására vetett fényt,

<sup>62</sup> Sógör Csaba: Horváth László, i. m. 32. p.

<sup>63</sup> Bartos Gábor: A tárgyalás elmaradt. I. m. 118. p.

amelyeknek az ismeretében közelebbről, vagy legalábbis jobban értjük meg a közelmúlt teológiai és politikai összefüggéseit.

1. Kuyper Ábrahám korán feltűnik a magyar teológiai érdeklődés horizontján. Csehszlovákiában torony-rejtekhelyben vészelték át az időket a holland könyvek. Kuyper számos magyar tanítványa közül a Sebestyén és a Horváth nevét említettünk, közülük a Sebestyén Jenő<sup>64</sup> munkássága közismert<sup>65</sup>. A komáromi Galambos Zoltán<sup>66</sup> és a kolozsvári születésű Horváth László<sup>67</sup> tevékenységének a kutatása éppen a mostani, viszonylag szabad emberöltőben kezd lehetővé válni. Galambos Zoltán teológiai munkássága azért volt jelentős, mert a Sebestyén féle „Hongaarsche Heraut” egyik szerkesztőjeként a helyszínen szerezte tapasztalatait. A holland református életről írott füzeteivel<sup>68</sup> és a kuyperiánus vonalat képviselő teológiai műveknek a fordításával nagy tekintélyt szer-

<sup>64</sup> A Stipendium Bernardinum ösztöndíjasaként Sebestyén Jenő 1907 őszétől 1910 októberéig tanult Utrechtben. Lásd: Bérczes Tibor: A magyar Kuyper. Sebestyén Jenő tevékenysége a magyar-holland református kapcsolatok építésében. *Confessio*, 1987/4. sz. 3. p.

<sup>65</sup> Sebestyén Jenő emlékkönyv. Szerkesztette dr. Ladányi Sándor. Budapest, 1986. (A kötetet Juhász András juttatta el hozzánk Ouwsterhaule falujába. Juhász András könyvtáralapító szolgálatáról lásd: Hermán M. János: In memoriam Juhász András Az Istennel járó lelkipásztor, Kolozsvár, 1941. november 28. – Budapest, 1993. január 5.; „Üzenet”, *Az Erdélyi Református Egyházkerület gyülekezeti lapja*. XXIV. évfolyam 3. szám. 2013. február 1, 8.p., ISSN–1223–8848.

<sup>66</sup> „Rész szerint...” Galambos Zoltán lelkipásztor írásai, előadásai és igehirdetései születésének 120. és halálának 40. évfordulója alkalmából. Szerkesztette: Fazekas Zsuzsánna. Kiadó: Szlovákiai Református Egyház – Komáromi Egyházközség. Komárom, 2014.

<sup>67</sup> Hermán M. János: Dr. Horváth László mártír lelkipásztor (Kolozsvár, 1901. május 15. – Kolozsvár 1961. november 23.). In: *Hittel és humorral. Tanulmánykötet Hörccsik Richard 60. születésnapja alkalmából*. Szerk. Baráth Béla Levente. Debreceni Református Hittudományi Egyetem. Debrecen, 2015. 167–188. p.

<sup>68</sup> Galambos Zoltán (1894–1972) is az utrechti „Stipendium Bernardinum” ösztöndíjasa 1917-ben. Megismeri a kampeni szellemi kört és az amsterdami Vrije Universiteit világát. W. Heyns amerikai professzor dogmatikáját 1925-ben fordítja le és a Holland Magyar Bizottság adja ki. Több kiadást ért meg a Heidelbergi Káté fordítása.

zett a korabeli Csehszlovákiában. Galambos Zoltán megérzett valamit abból, hogy a kommunizmus elhatalmasodásával mi vár a könyvszerető, és különösen a közéleti szerepet is vállaló holland teológusok műveinek az olvasóira. Több száz holland könyvet, közöttük a Kuyper műveit is, felhordta a komáromi templom tornyába a második világháború végén, ott deszkával elkülönítette valamilyen módon a rejtekhelyet, és csak egy évtizede kerültek elő a guanó-réteg alól. Galambos Zoltán már 1922-ben is külön figyelmet fordított arra, hogy megvédje Kuyper a magyar közbeszédben elterjedt egykori elitélő véleményétől, miszerint ő lett volna az 1866-os amsterdami templomfoglalás megveszekedett vezére.<sup>69</sup> A magyar világban az 1866-os holland templomfoglalásról szóló híradás különben Kenessey Béla<sup>70</sup> tollából származik, ő ezt egy német lap tudósításából vette át.<sup>71</sup> A lelkileg sivárnak tartott 19. század végi egyházi életben Kenessey személyes érdeklődést tanúsított a belmisszió és a német, illetve a holland teológiai fejlődés iránt. A hollandiai református egyházak diakóniai szolgálatáról Barát József<sup>72</sup> írt kitűnő ismertetést 1921-ben, majd 1922-ben Galambos Zoltán<sup>73</sup> adott ki egy tanulmányt a hollandiai

<sup>69</sup> „Rész szerint...” Galambos Zoltán írásai... Szerk. Fazekas Zsuzsánna. Im. 32. p.

<sup>70</sup> Kenessey Béla (szül. 1858-ban Szegeden) 1895-től a Kolozsvári Ev. Református Teológiai Fakultás igazgatója, 1908-tól erdélyi református püspök 1918. jan. 8-án bekövetkezett haláláig. Első hollandiai tárgyú cikke 1882-ben jelent meg a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1882-es évfolyamában: „Egy látogatás a Nederlandsche Zendingvereening rotterdami missionárius-képzőintézetben.” A magyar teológusok között elsőként mondta ki a „Háború és vallás” című előadásban 1914-ben, hogy az első világháború kirobbanásáért nem is annyira a szerbek, hanem a romlott erkölcsű európai társadalom a felelős. Lásd: László Lóránt: *Az Erdélyi Református Egyházkerület az első világháború alatt*. Megtekintve 2015. nov. 24-én: <http://itthon.transindex.ro/?cikk=24259>

<sup>71</sup> Kenessey Béla: *Hollandiából. A „Protestantische Kirchenzeitung” (Berlin) után*. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 29. évf. Budapest, 1886, 153–154. p.

<sup>72</sup> Barát József: *A holland református egyházak szociális munkái*. Tata, 1921.

<sup>73</sup> A Hollandi Magyar Bizottság adta ki a „Hollandiai reformátusok egyházi élete” című munkácskáját 1922-ben, és még azon esztendőben német nyelvre fordítva, Jugoszláviában is kiadták.

egyházi állapotokról. Az erdélyiek közül Fülöp Ferenc<sup>74</sup> tűnik fel a Kuyper életrajzával. A holland szigorú református egyház gyülekezeti életének alapos bemutatását később Jakos Lajos<sup>75</sup> vállalta egy máig is gyakran idézett könyv keretében.

Ezen a helyen hívjuk fel a figyelmet az erdélyi Barabás Samú teológiai és politikai munkásságára, megjegyezve, hogy egyetértünk Juhász Ábel fejtegetésével a Kuyper és a Barabás Samú hasonló súlypontú életpályája között.<sup>76</sup>

2. A totalitárius diktatúra karhatalmi szerveit zavarja a keresztyének szuverenitásáról szóló tanítás. Úgy látjuk, hogy állandó időszerecsénél fogva, továbbá a magyar történelmi kálvinizmus híveinek a munkássága nyomán, a magyar teológiai irodalomban is közismertté vált Kuypernek a „Szuverenitás a saját körünkben” című beszéde, amely 1880-ban hangzott el az amsterdami Vrije Universiteit felavatása alkalmával, ma is időszerű.<sup>77</sup> Kuyper szerint egy társadalomnak akkor jó a szerkezete, hogyha vannak dolgok, amelyeket az állampolgárok nem akarnak feltétlenül az

<sup>74</sup> E helyen kívánjuk felhívni a figyelmet a másik derék kuyperiánus teológus, Fülöp Ferenc (szül. 1903. ápr. 1., Parajd) esperes életére és munkásságára, aki szintén üldözések közepette fejezte be életét. Letartóztatásakor az ő hollandiai könyveit is elkobozták és kuyperiánizmussal is vádolták. Életútjából: felszentelt lelkészként Utrechtben lesz bernardista ösztöndíjas 1927-től 1929 nyaráig. Fülöp Ferenc erdőszentgyörgyi lelkész 1952. aug. 15-én tartóztatták le, súlyos agyvérzés után szabadul 1954. jún. 17-én, meghalt 1959. márc. 1-jén. Fizetését nem folyósították, felesége nyugdíj nélkül maradt. Török Ernőnek a Fülöp Ferencről írott nekrológját lásd: a Református Szemle 1959-es kiadásának a 101–105. oldalain. Tárgyunk vonatkozásában megemlítjük Fülöp Ferencnek az Ifjú Erdély kiadásában, Kolozsváron, 1939-ben megjelent művét, amelynek címe: Krisztus királyságáért. Kuyper Ábrahám élete és munkássága.

<sup>75</sup> A holland szigorú református egyház gyülekezeti élete és missziói munkája. Budapest, 1942.

<sup>76</sup> Juhász Ábel: A közjó szolgálatában. In. Református Szemle, 101. évf., 2008/ 3 szám. 262-267.p.

<sup>77</sup> Kolthaus Vilmos: Dr. Kuyper Ábrahám. Németből fordította Czeglédy Sándorné Kósa Margit. A fordítást dr. Victor János revideálta. Dr. Ravasz László és Kuyper Katalin előszavával. Kiadja a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség Szövetség Kiadóvállalata. Sylvester Nyomda, Budapest, 1926, 127–153. p.

államra bízni, sőt, kifejezetten saját hatáskörben akarnak tartani és az állam csak azzal törődjön, ami a feladata, vagyis a szabadság garantálásával és a különböző életkorok harmonizálásával. A próféták vagy az apostolok tiltakozása az erőszak és mindenfajta iga ellen egy, a mindenhatónak tűnő államok fölötti hatalomtól ered és nem is kell megkísérelni azt, hogy a saját körben érvényesíthető szuverenitást az állam tekintélyéből vezessük le. A saját körben való szuverenitás elvét a sáfárságról szóló tanításból lehet kikövetkeztetni. A sáfár a Teremtő nevében végzi a gazdatiszti teendőit. A sáfár küzd a szegénység ellen és szolidáris a gyengékkel. Bátran el lehet mondani: a Kuyper Ábrahám által kidolgozott fogalomkör a 19. század végén az igazságosság szolgálatára irányult, a megosztott felelősségről szól, és a keresztyén gondolkozás részévé tette a szolidaritásnak és a saját körben való szuverenitásnak az egymást kiegészítő elemeit.<sup>78</sup> Hegel államtanával szemben, hogy az állam olyan, mint egy „jelenlévő isten”, Kuyper arra hívta fel a figyelmet, hogy a család, az egyház, a tudomány, a művészet, az egész gazdaság és a társadalom szuverenitása Krisztustól származik, a szuverenitás pedig a neki való engedelmségben alakul ki. A népek egymással való szeretetközösségének a távlata a Krisztussal való kapcsolatban gyökerezik. Próbáljuk meg elképzelni a kommunista pártok által kormányzott, hajdani hajdani üdvállamok reagálását ezekre a teológiai fogantatású kuyperiánus tézisekre...

Felmerül az a kérdés is, hogy mennyire volt ismert a Horváth László munkássága Romániában és mekkora lehetett a szimpatizánsainak a köre? A besúgóok táborából „Zöldi” azt jelentette, hogy a romániai lelkészek ötven százaléka birtokolja az írásait és a fordításait, meg azt, hogy még a püspökség is vásárolt tőle ezer lej értékben gépelt iratokat, továbbá Dávid Gyula, és Szász Tibor esperesek. Az állam megtiltotta Horváth Lászlónak az irat-terjesztést 1960-ban, és ő mégis folytatta ezt a tevékenységet. Egy

<sup>78</sup> Prof. Dr. W. Albeda: Solidariteit en souverainiteit in-eigen-kring. In „Beweging84”, 1984., 21–22. p. ISSN 0167-1766



másik, egy Peuker Leo nevű, temesvári református esperestől származó feljelentésből kitűnik, hogy Horváth László Kuypernek mind az öt ezer meditációját magyar nyelvre akarta fordítani.<sup>79</sup> Kétségtelen, hogy a Horváth László „kiiktatása” után bizonyos mértékig Kuyper teológiáját és teljes életművének az ismertetését is érintette a láthatatlan, de érezhető tiltás. Juhász István professzor a kurzusából ennek ellenére sem törölte a holland teológus munkásságáról szóló fejezetet. Természetesen nem szerepelt a kurzusban olyan fejvesztésre alkalmas adat, hogy Kuyper 1879-ben megalapította Hollandiában a forradalomellenes pártot. Még csak ez az információ hiányzott volna az egyház ellenségeinek a keze ügyéhez és a falcs érveléséhez...

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc romániai megtorlásának az utóművelési stratégiájához teljesen hozzátartozik egy ilyen Horváth László féle per, amelynek folyományaként egy Kuyper-fordítás birtoklása már elégséges bűnjelnek bizonyul a letartoztatáshoz. Szabó József lelkipásztor<sup>80</sup> emiatt történő ül-

<sup>79</sup> „Hollandiában tagja volt a nemzetközi misszióknak és így 13 országban prédikált. Többször zárandokolt Svájcba, Bazelbe, egy Welti nevű asszonyság lakására, aki az erdélyi diákokat támogatta, így ismerte meg Molnár Károly aradi református esperest és Nagy Istvánt Lugosról.” Kifejtette, hogy nagy csodálójá Kuyper Ábrahám teológiai munkásságának, akinek 5000 meditációját birtokolja, és amit szeretne lefordítani magyar nyelvre. Beszámolt teológiai munkásságáról is, hogy néhány munkáját „Búthi Sándor tanácsosnak adta, aki nagy csodálattal és teljes elismeréssel beszélt a kéziratokban megjelent tanulmányokról”. Dávid Gyula kolozsvári püspökhelyettes pedig az egyik zilahi lelkészertekezleten azt nyilatkozta Horváth Lászlóról, hogy a legnagyobb szolgálatot az erdélyi protestantizmus számára az idegen nyelvekből való fordításai nyújtották.” Lásd: Sógör Csaba: Horváth László, i. m. 26. p.

<sup>80</sup> „Lacinak az volt egyik kedves szokása, hogy hollandra tanította jó barátait. Egyiknél jó eredményt ért el. Például lefordították L. Oranje: „Nehemia” c. művét magyarra. E könyvről dr. Grossheide professzora azt írta lapjában, hogy: „Ez a mű egy reformációs könyv. Az Úr egyházának a Szentírás szerinti reformációját szolgálja.” L. Oranje az amsterdami egyetemen tanuló társa és barátja volt Lacinak. Szabó József barátja, kollegája, négy gyermek apja, hetente esőben, sárban, izzó nyári napban jött be faluról gyalog hollandul tanulni, fordítani. A legépebb, bekötött könyv fedelén ez áll: Fordította Szabó József. Fordítást átnézte és előszót írt Horváth László”. Forrás: Horváth Lászlóné 1991. ápr. 22-én kelt leveléből.

döntetése és sorstársainak a névsora még feltárássra vár. Napjainkra nézve örömmel jelezzük, hogy Juhász Ábel<sup>81</sup> doktorjelölt kutató munkája nyomán Budapesten nemsokára összefoglaló művet olvashatunk a Kuyper teológiai tanításának elterjedéséről a magyar református egyházban.

3. Kuyper a korabeli magyar és román politikai törekvések erőterében. Kiemeljük a Kuyper hajdani politikai próféciaiba menő meglátásainak az aktualitását is. Romániába a háború előtt, Magyarországra a háború kellős közepén látogatott. Mint már jeleztük, Romániáról sok vonatkozásban festett kedvező képet és jóllehet nem írta le szó szerint, de majdnem jelezte, hogy Románia erdélyi területszerzést is fontolhatna, mert arra a statisztika feljogosíthatná. Bukaresti tartózkodása idején Kuyper felkereste a metropolitát is, de erről csak egy fél mondatban tesz említést és az a feltűnő, hogy nem nevezi nevén a főpapot, jóllehet számos román tisztviselő nevét megörökíti. Nem kevés fáradtságunkba került annak a kinyomozása, hogy ki is volt tulajdonképpen 1905-ben a bukaresti metropolita. Iosif Gheorghian franciául is beszélő főpapról lehet szó, akit másodszor is visszaválasztanak ebbe a tisztségébe<sup>82</sup>. Kuyper szinte virágnyelven írja meg, hogy a román állam erőteljesen ellenőrzi az egyházi oktatást, és elképzelhetjük, hogy ezt magától a metropolitától hallotta.

<sup>81</sup> Juhász Ábel székelyföldi református lelkész a közeljövőben a budapesti Károli Gáspár Egyetemen készül a doktori dolgozata megvédésére. Kuyper műveinek a Horváth László által magyarra fordított gépelt példányait Hermán M. János 2015. június 18-án Zwollban adta át Juhász Ábelnek.

<sup>82</sup> Gheorghian vagy Gheorghian metropolitát 1893-ban mondatják le, miután tiltakozott az oktatási törvénynek az egyházra való kényszerítése miatt. Utódjának, Ghenadie Petrescunak a választási előírás szerint eleget kellett volna tennie azon 1872-es zsinati törvénynek, hogy a metropolitának doktorátussal kell rendelkeznie. Mivel nem doktorált, beavatkozott a politika és eltörölték az egyházi törvényből ezt a kötelező passzust, csakhogy metropolita lehessen a saját jelöltjük. Petrescut különböző egyházi vétségek miatt állítják félre, de az orosz cár és a nép kérésére virtuálisan ismét megadják neki a metropolitai címet, aztán Caldarusani kolostorba száműzik. 1896 decemberétől 1909-ig Gheorghian Josif a metropolita, a Román Akadémia tagja lett 1901-ben. Forrás: 2015. nov. 25-én: [https://ro.wikipedia.org/wiki/Ghenadie\\_Petrescu](https://ro.wikipedia.org/wiki/Ghenadie_Petrescu)

Míg a román állami hivatalnokok megnyerően buzgólkodtak Kuyper Ábrahám fogadásán és kalauzolásán, addig a bukaresti holland konzulnak nem volt ideje foglalkozni az ő személyével, a nagykövet pedig szabadságon volt. A holland-román hivatalos diplomáciai kapcsolatok létesítése 1880-ban történt. Erről tanúskodik a Hágában őrzött levéltári anyag.<sup>83</sup> Arról, hogy romániai látogatása után Kuyper kivel levelezett az új román ismerősei közül, jelenleg (még) nincs tudomásunk, de lehetetlennek tartjuk, hogy a levéltárakban ennek ne lenne nyoma. Filmező- és kutató útja alkalmával Harinck professzor például kézbe vehette Károly király naplóját, amelyben a román király gondosan feljegyezte a Kuyperrel Ábráhámmal történt találkozását. Ez is egy újnak és meglepőnek számító felfedezés.

Amikor Kuyper 1916 tavaszán Magyarországra látogatott, tényleg úgy alakult a helyzet, hogy lehetőség látszott a világméretű békekötésre, de a semlegességet feladva, az 1916-os román betörés ezt megakadályozta. Sebestyén Jenő – akkor – tábori lelkesnek a Kuyperhez 1916. szept. 10-én írott levelében<sup>84</sup> találunk

<sup>83</sup> „Op het congres van 1878 in Berlijn verwierf Roemenië de internationale erkenning van de al eerder uitgeroepen onafhankelijkheid. De diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en Roemenië dateren van 1880. Bij Koninklijk Besluit van 26 juni 1899 nummer 51 werd de gezant in Roemenië tevens geaccrediteerd bij het Hof van Servië in Belgrado, een situatie welke officieel tot 1920 en in de praktijk tot 1917 bleef bestaan. Naast het gezantschap te Boekarest waren in 1900 Nederlandse consulaten en vice-consulaten gevestigd te Boekarest, Galatz, Braila, Giurgevo (tot 1922), Constantza en Sulina, en later ook te Roman (1914-1919), Ploesti (vanaf 1919), Campina (vanaf 1919) en Kichinew (vanaf 1921). Na de beëindiging van de Eerste Wereldoorlog werd Roemenië vergroot met Zevenburgen, De Boekowina, Bessarabië (door Rusland betwist gebied!) en een deel van de Banaat. Het archief bevat o.a. stukken betreffende de belangrijkste thema's van de Nederlands-Roemeense betrekkingen, zoals de moeilijkheden voorafgaand aan het handelsverdrag van 1899; de Balkan-oorlog van 1913; en het belangenconflict inzake Nederlandse belangen in de Roemeense petroleum-industrie in 1914.” Lásd Nationaal Archief, Den Haag. Forrás, 2015. nov. 26. <http://www.gahetna.nl/collectie/archief/ead/index/eadid/2.05.28/anchor/descgrp-context-bioghist>

<sup>84</sup> Levél lelőhelye: Historisch Documentatiecentrum Nederlands Protestantisme. Vrije Universiteit Amsterdam. Sign.: Archief dr. A. Kuyper. Archiefnummer: 154. Stuk nr.: 8397.

is erre nézve utalást. Ebben a levélből tűnik ki, hogy Kuyper 1916 nyarára tervezett magyarországi utazása elmaradt és 1916/1917 telére tervezik a következő látogatását. Bizonyára ez az utazás sem ment végbe, nem találunk erre vonatkozó adatokat.

4. A hollandiai magyar diákok szerepe a két világháború közötti holland-magyar egyházi kapcsolattartásban. Trianont követően a holland történeti református egyház és a holland szigorú református egyház híveit az Antal Géza püspök által képviselt népi református szárny és a Sebestyén Jenő professzor mögött felsorakozó történeti kálvinisták – mindenik a saját maga ismeretségi körében – a magyar református egyház ügyének akarták megnyerni. A korabeli segélyezések közül kiemelkedő jelentőségű a harmincezer magyar gyermeket tápláló és felkaroló holland akció. A meglévő holland ösztöndíjak<sup>85</sup> mellé 1936-ban a szigorú egyházak az amsterdami zsinaton évi fél perselypénnel felajánlásával négy magyar diák számára kívántak ösztöndíjat adni az amsterdami és a kampeni teológián. A XX. század első felében Hollandiában tanult magyar diákok kevés kivétellel a kuyperi teológiai örökséget vitték haza. A Vrije Universiteit<sup>86</sup> magyar diákjainak létszáma 1921 és 1943 között 21, a kampeni teológiára<sup>87</sup> pedig 1923 és 1955 között 27-en iratkoztak be. A magyar diákok missziós töltetű felkészítéséről H. A. Munnik<sup>88</sup> lelkész 1939-ben

<sup>85</sup> A Dunamelléki egyházkerületi közgyűlésen 1934. nov. 17-én például a következő, a kebelükbe tartozó hollandiai ösztöndíjas nevét sorolják fel: Czeglédy István, Utrecht; Göbölös László, Amsterdam; Horváth László, Hollandia; Tóth Endre, Amsterdam. Lelőhely: 2015. nov. 24.: [http://library.hungaricana.hu/hu/view/ReformatusJegyzokonyvek\\_Egyhazkerulet\\_Dunamelleki\\_1934\\_1936/?pg=38&layout=s](http://library.hungaricana.hu/hu/view/ReformatusJegyzokonyvek_Egyhazkerulet_Dunamelleki_1934_1936/?pg=38&layout=s)

<sup>86</sup> Hermán M. János: Oost-Europese theologiestudenten aan de Vrije Universiteit in de jaren 1921-1943. Kézirat. 1980. 1–2. p.

<sup>87</sup> Szabó Dezső: A Kampeni Theológiai Főiskolán tanultak nevei. A kéziratot Ónódi Szabó Lajos ajándékozta nekünk 1985. febr. 2-án, amelyért e helyen is köszönetet mondunk Szabó Dániel testvérünknek.

<sup>88</sup> Az ösztöndíjas magyar diákok hollandiai tanulmányait elősegítő és felügyelő bizottság tagjai a Gereformeerde Kerken zsinatában a következő küldöttekből (deputaten) állott: C. van Bos, dr. F. W. Grosheide, ds. A. Hoeneveld, dr. A. G. Honig, és ds. H. A. Munnik, jr.

zsinati megbízottként a jelentésében úgy látta, hogy az eredmény hálaadásra készlet.<sup>89</sup>

A hollandiai magyar diákok az egyházi lapokban és az informális csatornákon keresztül rendszeresen tájékoztatták a hollandiai reformátusokat a hazai egyházak helyzetéről és a politikai visszaélések mibenlétéről. A „Hongaarsche Heraut” (1922–1927) a sérelmek valóságos gyűjteményének számít.

Horváth Lászlónak az 1880-ban alapított Vrije Universiteit 75 éves fennállása alkalmával rendezett ünnepekre, mint volt diáknak<sup>90</sup>, meghívót küldtek<sup>91</sup>, de nem kapott útlevelet. A román hatóságok neki is, feleségének is többször terveztek olyan hamis, törbeejtő vádat, hogy nyelvismeretük nyomán holland vagy német vagy francia kémek.

Horváth Lászlónak az időről-időre visszatérő vádpontjai között rendszeresen szerepelt az, hogy magyar nacionalista és hogy a református egyház feladatai közé sorolja azt, hogy a magyar

<sup>89</sup> „Hoewel in het algemeen de studenten, die te Kampen en Amsterdam studeerden, het in Hongarije niet gemakkelij hebben en geen volle vrijheid vonden om hun overtuiging in eigen land publiek te maken, mag met grote dankbaarheid geconstateerd worden, dat velen hunner, in eigen land teruggekeerd in praktijk trachten te brengen wat ze hier hebben opgedaan. Komen ze uit Boedapest, dan hebben ze een goed gefundeerde gereformeerde opvatting, dank zij het onderwijs van de professoren Sebestyén en Csekey; uit Pápa en Debrecen komende, zijn ze van goeden wille, maar leeren hier eigenlijk voor het eerst de scherp belijnde opvattingen kennen omtrent de inspiratie der Heilige Schrift en de gereformeerde dogmatiek in het algemeen. En het is verblijdend, dat ze meestal van hier gaan in volkomen overtuiging van het hier gevondene.” Lásd: Hermán M. János: Oost-Europese theologiestudenten aan de Vrije Universiteit, im., 1. p.

<sup>90</sup> Horváth László tanulmányi évei Hollandiában: 1923. okt. 15. – 1924. jún. 15. között, Amsterdam, Vrije Universiteit. Visszatér 1926. okt. 31. – 1931. márc. 27. között, az amsterdami Szabad Egyetem doctorandus hallgatója. Záróvizsga ideje: 1931. március 27-én Amsterdamban. (Valójában a szokásos „doctoraal” vizsgáról van szó, nem a hagyományos teológiai doktori cím megszerzéséről.)

<sup>91</sup> Juhász Ábel írásbeli közlése alapján az amsterdami Vrije Universiteit levéltárában 19 irat található a Horváth Lászlónak az F. W. Grosheide professzorhoz intézett levélváltásából, éspedig az 1927 és 1956 közötti évekből. A Juhász Ábel 2015. nov. 26-i szíves közléset e helyen is tisztelettel köszönjük.

nép megtartója legyen. Ebben a vonatkozásban a kiváló királyhágómelléki teológus, Orth Győző véleményét idézzük, amelyet mérvadónak tekintünk a kortársai részéről: „Dr. Horváth László, a Bucuresti Keleti egyházrész lelkésze írta meg jelen füzetünket, aki hat esztendei hollandiai tartózkodás után tért vissza hozzánk, hogy azt a tudását, melyet a tiszta kálvinizmusnak abban a boldog országában a kálvinista egyetemeken és gyülekezetekben sajátított el, népe javára fordítsa.”<sup>92</sup>

Nem tehetjük, hogy Horváth László lelkiségének és szellemiségének a formálódásában oly fontos szerepet játszó SDG szerepét ne említsük meg. Az SDG megalakítására, elsősorban a kálvinizmus ideáljainak a megvalósítása érdekében<sup>93</sup> 1921. július 6-10-e között került sor Siófokon. Az alapítók között találjuk Horváth Lászlót is: Töltéssy Zoltán, Hegyi Sándor, Komáromi János, Szőke Imre, Halasi Miklós, Balogh Vilmos, Nagy Sándor Béla, Ecsedy Aladár és Szabó Zoltán társaságában.<sup>94</sup> Úgy tudjuk, hogy Horváth László: „Református keresztyénség és a magyarság” címmel tartott előadást. Az SDG első téli konferenciáját 1923. január 15-én tartották Budapesten, Horváth László ekkor „Hollandia titkáról” beszélt. Az SDG tisztikarában jegyzőként a következő atyafiakat találjuk: Balogh Vilmos teológus, Horváth László segédlelkész, Ecsedy Aladár. Az alapszabályban az olvasható, hogy a tagok a következőképpen tesznek vallást: „Isten különös kegyelmét di-

<sup>92</sup> Horváth László: Ha a halottak közül... Református András párbeszéde Kereső Tamással a szellemidézésről. Oradea. 1938., 6. p.

<sup>93</sup> „Református dogmatikai és etikai elveken épülő, szigorúan konfesszionalista, történelmi gyökerekből táplálkozó hitébredést akart és erre épülő egyházi és társadalmi megújulást, a kálvinista öntudat kialakítását és a dogmák etikai konzekvenciáinak érvényesítését. Tettekben megnyilvánuló vallásosságot hirdetett, amelyben a hívő Isten munkatársa, aki Isten iránti hálából és nem saját dicsőségére cselekszik.” Lásd Csohány János: Magyar protestáns egyháztörténet 1849–1918. Sokszorosított kompendium. Debrecen, 1973. 116. p. Lásd még Rác Lajos: A Soli Deo Gloria Szövetség és a történelmi kálvinizmus. In: Teológiai Szemle. 2000/2. 115–120.p.

<sup>94</sup> Pótor Imre: Dr. Tóth Endre az egyházépítő professzor, különös tekintettel dunántúli szolgálataira. Vásárosnamény, 1996. Világhálón: <http://mek.oszk.hu/02400/02489/02489.rtf> Megnyitva: 2015. szept. 7-én.

csérem abban a tényben, hogy engem, szegény bűnöst, Uram, Jézus Krisztus drága vérén megváltott és dicsőséges szolgálatára elhívott.” Az SDG tagjai fogadalmat tettek arra, hogy református egyházukat missziói lélekkel szolgálják, a református teológiát művelik, annak diadalra jutásáért dolgoznak, és Isten felségjogát életük minden területén elfogadják.

5. Hozadékok a Kuyper világotutazását bemutató film dokumentációjából. Elsőként George Harinck művéből keressük ki a bennünket érdeklő hivatkozásokat a Kuyper romániai utazására nézve, jelezve, hogy a filmet előkészítő kutatók alapos háttérdokumentáció birtokában segítették elő a szöveg környezetének az értelmezését és időbeli tájolását, ugyanis Kuyper – véleményünk szerint tudatosan – nem közölt naplószerű dátumokat a könyvében. Máris megtudjuk, hogy 1905. okt. 10-én szállt vonatra Budapesten<sup>95</sup>, október 11-én érkezett Bukarestbe, és okt. 23-án Ungheni határállomáson hagyta el az országot, tehát Kuyper körülbelül tíz napot töltött Romániában.<sup>96</sup> Bukarestbe való megérkezésekor lovas hintó várta, úgynevezett „birja”, amelynek lipován tulajdonosa volt. (Az orosz származású lipovánokról Kuyper feljegyezte, hogy nem isznak, nem káromkodnak, méltóságteljesen viselkednek, ó-ritusú ortodoxok. Más nevük: raszkolnyiki.)<sup>97</sup> Valójában Dimitrie Sturdza liberális miniszterelnök volt a Kuyper vendéglátója. Kuypernek az volt a véleménye, hogy ők Sturdzával rokon lelkek, néha azonban terhére volt a túlzott udvariaskodás.<sup>98</sup> Harinck feltételezi, hogy Kuyper és Sturdza már korábban is találkozhatott egymással. Arra is utal, hogy amikor Erzsébet királyné (Carmen Sylva) 1880 és 1890 között kezelésre járt Johann Georg Mezger orvoshoz, akkor őt Károly király többször is fel-

<sup>95</sup> Az utazásáról készített táblázatból kitűnik, hogy 1905. szept. 30-án érkezett Bécsbe. Tehát néhány napig Ausztriában és Magyarországon tartózkodott. Lásd: George Harinck: *Aan het roer staat het hart*, 253. p.

<sup>96</sup> George Harinck: *Aan het roer staat het hart. Reis om de oude wereldzee in het voetspoor van Abraham Kuyper*. Tweede druk, Amsterdam, 2015. 26. p. és 39. p.

<sup>97</sup> George Harinck: *Aan het roer staat het hart*, im., 38. p.

<sup>98</sup> George Harinck: *Aan het roer staat het hart*, im., 27. p.

kereste Hollandiában, és Kuyper talán már akkor megismerkedett a királyi házaspárral.<sup>99</sup> Szinaján 1905. okt. 16-án és 17-én tartózkodott, a király a német nyelvű naplójába feljegyezte, hogy azt tanácsolta Kuyper Ábrahámnak, hogy Hollandia kössön szerződést Japánnal és Amerikával a hátsó-indiai gyarmatainak a megtartása érdekében és védelmében. A dokumentációs filmen látni lehetett Károly király naplóját, amelyet a bukaresti állami levéltárban őriznek.

6. A kuyperianus teológia helye a XX. századi magyar teológia és a magyar református egyház lelkiségi mozgalmainak a történetében. Ez a kérdés valójában még nem került (eléggő) a maga helyére. A köztudatban a „neokálvinizmus” vagy a „történelmi kálvinizmus” fogalma jobbik esetben egy teológiai-politikai kikötő, vagy teológiai-világnézeti állomás gyanánt szerepel. Egyesek szerint az újreformátori teológia tanítása mellett bátran ellehet a Sebestyén Jenő féle dogmatika is, mások szerint pedig a Barth tanításának sodrában a kálvinista gondolkodás senki-nek se áll az útjában. A kortársak közül a „hagyományos” kálvinizmus időszerű-eszméletető szerepére mi a Tavasz Sándor és a Makkai Sándor írásaiban találjuk a meggyőző érveket. Tény, hogy Kuyper kálvinizmusa napjainkra átértéklődik.

Összehasonlításképpen egy pillantást vetünk a háború utáni Hollandiára. Olvasmányaink közben találkoztunk azzal az adattal, hogy K. H. Miskotte, teológiai tanulmányai idején sokat foglalkozott Bavinck és Kuyper teológiai műveinek a tanulmányozásával és azon is gondolkodott, hogy Kohlbrügge teológiájából doktoráljon. Kortgenei lelkészisége idején (1921–1925) kerül a kezébe Karl Barth műve, Römerbrief. Attól kezdve nagy hatással lesz reá a barthi tanítás. Ez az az időpont, amikor az erdélyi teológusokhoz is eljut a Barth híre és nevezett műve. Ezzel párhuzamosan a háború után a magyar kegyességi mozgalmak képviselői a belmisszió beindításán és a lelki élet felvirágoztatásán fáradoztak. Mások az egyházas és a történelmi

<sup>99</sup> George Harinck: *Aan het roer staat het hart*, im., 31. p.

kálvinizmus nyomán fordultak ismét a református hitvallási iratokhoz és természetesen Kálvinhoz. Az angolszász világban sok mintára lettek, ezekre most nem térünk ki. Hollandiában a Groen van Prinsterer és Kuyper féle eszmét karolták fel azok, akik találkoztak az irányzattal, azzal, hogy kívánatos az egész társadalmi és politikai élet keresztyén hittel való átítatása.

Mindenki előtt ismert, hogy az 1886-1892-es alapítású hollandiai Gereformeerde Kerk(en) 2004-ben egyesült<sup>100</sup> azzal a történelmi református egyházzal (Hervormde Kerk), amelyből a hívei egykoron kiváltak. Isten ideje meghozta a megbékélést, amely által félre lehetett tenni az igazabb, a haladóbb vagy a tökéletesebb keresztyén egyház képének a látszatát. Kuyper, Miskotte, Karl Barth, Sebestyén Jenő, Horváth László, Tavaszy Sándor és Juhász István ma – képletesen és feltehetőleg – szívesen ülne egymás mellett, például egy lutheránus templomban tartott istentiszteleten. Abban is egyetérthetünk, hogy egy politikai-társadalmi berendezkedés a teológusok száját nem foghatja be, az igazság melletti kiállás fokozatainak az értelmezése pedig a teológusok örök kötelessége. Ez Horváth László esetében nyilvánvaló és arról sem szabad elfeledkezni, hogy Erdélyben Tavaszy Sándor volt a példaképe.

Sebestyén Jenővel szemben néha elhangzik, hogy a holland gyakorlatot akarta lemásolni, de Hörömpő Gergely<sup>101</sup> szerint erre senki sem tud példákat felhozni. Szerinte nincs is másféle kálvinizmus, mint az úgynevezett történelmi. Mi is úgy látjuk Horváth László esetében, hogy ő csak a kálvinista tudományt és kegyességet szerette volna átültetni.

A történelmi kálvinizmus 1920 után az erdélyi egyházban különösen nem terjedt el, de a létjogosultságért nem is kellett harcoljon. Barth Károly 1936-os kolozsvári jelenléte meggyőzően bizonyította, hogy a reformátori hitvallások és a kálvinista tanítások nem szenved-

<sup>100</sup> Hermán M. János: Samen op weg. Együtt az úton. A holland református egyházak közeledése és egyesülése. In: *Confessio*, 1987/4, 32–36. p.

<sup>101</sup> Id. Hörömpő Gergely: *Történelmi kálvinizmus*. Iránytű Kiadó. Budapest-Gödöllő, 1996. 8–9. p.

nek csorbát. Tavaszy Sándorra hivatkozunk, aki etikai kérdésekben is a kálvinizmust tekintette zsinórmértékének.<sup>102</sup> „A kálvinizmus, mint az erkölcsi komolyság vallása” című írásában kifejti, hogy a Kálvin által megformált Krisztusból táplálkozó erkölcsi rend szigorúságából semmit sem engedhetünk. Hiszen csak ezen erkölcsi komolyság által – melyben Isten akarata fogalmazódik – szabad bármiféle világnézeti kérdést vizsgálni. Vallja, hogy a „kálvinizmus erkölcsi komolyságának követelésére vagyok humanista, amikor az Isten képére teremtett emberi lélek megbecsüléséről van szó; vagyok radikális, mikor a bűn ellen kell harcolnom, mert a bűn csak radikális kiirtást érdemel; vagyok evolucionista, mikor a magasabbrendűség elismerése követeli; vagyok demokrata, mikor népem felemeléséről van szó; vagyok progresszív, amikor az Isten szívéből kipattant eszményeim csak megállás nélkül haladást parancsolnak reám; vagyok konzervatív, amikor új de silány értékjegyek devalválni igyekeznek régi, de maradandó becsű javakat”.<sup>103</sup>

Juhász István professzorunk születésének centenáriuma jeles alkalom és módot nyújt arra, hogy egykoron tiltott és elhallgatott teológusok maradandó munkásságáról értekezzünk. A Kuyper műveit 1961-1962 fordulóján megbélyegző és elítélő ateista erőszakoszervek kolozsvári végrehajtói akkor bizonyára nem gondoltak arra, hogy ke-reken ötven év múlva éppen Kolozsváron fordítják le angol nyelvből és adják ki Kuyper hat amerikai előadásának a szövegét.<sup>104</sup> Horváth László felbujtott magyarrégeni ellenfelei sem képzelhették el annakidején, hogy a templomkertben szobrot állítanak az elűzött lelkipásztornak<sup>105</sup>. Horváth László törvényszéki rehabilitására azonban eddig nem került sor, ez pedig elgondolkoztató! Kuyper teológiai tanításaiból viszont

<sup>102</sup> Juhász Ábel: A történelmi kálvinizmus nyomai Erdélyben, In: *Teológiai Szemle*, 2015/1, 15–20. p.

<sup>103</sup> Tavaszy Sándor: A kálvinizmus, mint az erkölcsi komolyság vallása. In: *Református Szemle*, 1925. 141–143. p. (Juhász Ábel által kiválasztott idézet.)

<sup>104</sup> Kuyper Abraham: *Kálvinizmus és modernség*. Hat előadás (Princetoni Egyetem, 1898). Koinonia Kiadó, Kolozsvár, 2001.

<sup>105</sup> Régenben 1998-ban szobrot állítottak Horváth László emlékére. Id. Jorga Ferenc régeni művész alkotása.

– mai tudomásunk szerint – csak annyi került román fordításra, mint amennyi a szekuritáre levéltárban maradt fenn.

Utolsó mellékletként a Horváth László tollából származó inkriminált előszót közöljük az L. Oranje<sup>106</sup> féle Nehémiás fordításhoz.<sup>107</sup> Előadásunkat Kuyper Ábrahám világotázásával kezdtük és hazatérési jelenetének a felidézésével zárjuk: a királynőnek egy olajfaágacskát hozott az Olajfák Hegyről<sup>108</sup>, amelynek a lemetzéséhez még engedélyt is kért Jeruzsálemben. Wilhelmina elfogadta a klenódiumot és ezzel szent volt a béke a két személyiség között.

Horváth László sírhelyének egy vésett olajfaággal való megjelölése az egyház üldözésének a befejezését jelképezné Romániában a hivatalos gyűlölet hullámainak visszahúzódását követően.

<sup>106</sup> Leendert Oranje lelkész 1901-ben született C. Oranje lelkész fiaként, segédlelkész Alphen a. d. Rijn (1926–1927) gereformeerd gyülekezetében. Önálló lelkész Laren, N. H. (1927), Groningen (1932), 's-Gravenhage-West (1937) egyházközségeiben. Ismét Laren N.H. lelképásztorá, majd Svájcba nyer kiküldetést az ottani holland gereformeerd hívek lelkigondozására. Elhúnyt 1961-ben.

<sup>107</sup> Juhász Ábelnek köszönöm a Horváth László előszavának a küldését.

<sup>108</sup> Jeroen Koch: Abraham Kuyper. Amsterdam, 2006, 506. p.

## Mellékletek

### Kenessey Béla: Hollandiából. 1886.

A „Protestantische Kirchenzeitung” (Berlin) után. Az a holland reformált egyházat már 20 év óta fenyegető forradalom és szakadás, melyet többször sikerült lecsendesíteni és megorvosolni, most végre tényleg kitört. A forradalom a confessionalis-kalvinista részről fenyegetett. A kálvinisták azt az uralkodó egyházat, mely félig mérsékelt orthodox, félig pedig közvetítő-reformer vezetés alatt állott, akarják lerontani, hogy ennek romjain aztán egy tiszta kálvinista egyházat építsenek fel, melynek alapjául az 1618. évi dordrechtii zsinat kánonait tennék. Most végre a kálvinisták család (sic!) és nyilvános erőszak alkalmazásával Amsterdam legegységesebb református templomát hatalmukba kerítették. Mintha csak a 16. vagy 17. század történeteit olvasnók! Pedig hát a 19. században történt. Így ír a fentebb nevezett lap levelezője. Elég érdekesen tünteti fel ez eset a hollandiai teológiai és egyházi viszonyokat, s most midőn figyelmünk újból Hollandia felé irányoztatott, talán olvasóinkat is érdekelni fogják e mozgalmak. A most bekövetkezett esemény így történt: Az amsterdami kálvinista egyházi elöljáróság vonakodott az egyház érvényben levő törvényeinek engedelmeskedni, abból indulva ki, hogy „Isten szavának inkább kell engedni, mint emberi törvényeknek.” Ekkor a jogosult magasabb egyházi hatóság, mely véletlenül ekkor majdnem egészen szigorú orthodoxokból állott, a törvények értelmében az elöljáróságot suspendálta. A »klassikaal bestuur«-nek vagyis a megyei – synodus elöljáróságának kellett volna most a gyülekezeti elöljáróság teendőit átvenni. De mi történt? A felfüggesztett elöljáróság, mintha csak semmi sem történt volna, be akart menni az új templom sekrestyéjébe, (kerkekamer), hol közönségesen gyűléseit tartotta. A klassikaal bestuur ezt bizonyára előre megtudta, mert az elnök Westhof lelkész már ott volt, s őket távozásra hívta fel; midőn a tiltakozás dacára be akartak menni, ez rendőrséget hívott segítségül. Erre a kálvinisták eltávoztak. Ez történt f. é. január 5-én. Másnap, szerdán jan. 6-án reggel 8 órakor néhányan a kálvinista urak közül, munkásoktól kísértetve, a kerkekamer öreit hazugsággal kicsalták helyiségeikből, s a záraknak erőszakos feltöré-

se és a fafalaknak átfűrészelése által biztosították a maguk számára a különböző helyiségekbe való beléphetést és így tartják az épületet és a templomot elfoglalva. Ágyakat vittek be nekik és kosarakban hordták be az élelmi szerek számukra. Azután nehéz gerendákat, deszkákat vitettek be és minden ajtó, amely az utcára kivezet, a szó teljes értelmében ezekkel van eltorlaszolva. A jogosult egyházi előjáróknak még jan. 8-án estéig nem lehetett oda behatolniok. Nem is gyanítható, hogy ez állapot meddig fog tartani, amennyiben nem remélhető, hogy a klassikaal bestuur a kálvinisták emez erőszakoskodásától megrettenve engedményeket leendő kész tenni. Ez erőszakoskodás vezetője dr. Kuyper (Keuper) Ábrahám volt az amsterdami u. n. Vrije universiteit rectora s tanára, egy szenvedélyes, politikai és egyházi hitvallásában egyaránt türelmetlen, a confessio betűihez ragaszkodó, civódó ember; de telve ismeretekkel, bámulatos munkaerővel, mely lankadást nem ismer s a kálvini jellemből még az sem hiányzik nála, hogy ha tehetné máglyát gyújtana ma is kora Servetjei alá. Társai voltak br. de Savornin Lohnmann és dr. Rutgers ugyancsak egyetemi tanár. Olvasva a holland lapokban folyton folyó küzdelmet a kuyperiánusok és a ref. egyház között, azt a türelmetlen és szeretet nélküli eszmeharcot, mely bevitetett már a társadalomba, a politikába, s a politikai pártok is emez egyháziak szerint alakulnak, igazán önkénytelenül az jut eszünkbe, mintha e férfiak az 1618-ban lejátszott nagy tragédiának utójátékát akarnák színre hozni, azt a harcot feleleveníteni, amely a kálvinisták és a remonstransok között vívatott meg, s amelynek áldozatául esett a nagy Oldenbarnevelt. Ugy tetszik, mintha a majdnem három század óta nyugvó akkori türelmetlenek kísérteti árnyai kelnének ki a megmohosodott sírokból, hogy felzaklassák a modern világtudatban megszelídült kedélyeket. Csakhogy – mondja egyik holland barátunk – feledik ez urak, hogy 1618 óta a keresztyén szellem sokkal mélyebben behatolt nemzetünkbe, mintsem az akkori jelenetek ismétlése nagyobb mérvűvé válhatnék körünkben. De micsoda ennek az egész templom-ostromnak célja? Semmi egyéb, mint az, hogy az amsterdami gyülekezet archívumát, s ebben annak értékpapírjait, melyek tekintélyes összeget képviselnek, hatalmukba kerítsék. E gyülekezet körülbelül 180 000 lélekből áll, s 29 papja van. Az egész levéltár, pénztár stb.,

a templom melletti épületekben volt már régóta elhelyezve. Miután a templomok Hollandiában tisztán magántársulatoké, most a két párt között, amely egymásra nézve vitássá tette a tulajdon birtoklását, a bíróságoknak kell az ügyet eldönteni. De míg ez megtörténhetik ez erőszak következtében, a kálvinisták vannak a papírok és az archívum tényleges birtokában, s tetszésük szerint bánhatnak el ezekkel és több, mint bizonyos, hogy ők addig nem engednek, míg munkájukat be nem végezték. A sajnálatraméltó tény most egyelőre annyi, hogy egy confessionalis kálvinista párttöredék dr. Kuyper vezetése alatt fényes nappal 1886-ban erőszakkal elfoglalt egy templomot, nem talán az ország félreeső zugában, hanem magában a fővárosban, a királyi palota közvetlen közelében, azt a templomot, melyben Hollandia legnagyobb embereinek, pl. Ruyternek is, büszke síremlékei vannak, s amelyben a királyok esküdtek fel a nemzeti jog és törvény megtartására. Egy, január 14-ről kelt tudósítás szerint, a kálvinisták még mindig elfoglalva tartják az épületet. Vasárnap január 10-én a synodalis párthoz tartozó lelkészeket, kiknek predikálniok kellett, egy polgári rendőr kísérte a szószékhöz, s az utcán is a rendőrség fedezete alatt járnak, nehogy bántalmaztassanak. A január 11-én tartott presbyteri gyűlést is durva lármázás zavarta meg, a kálvinisták az elnök imája alatt fenntartották kalapjukat, s közbekiabáltak. Mindkét párt a közvetítésre ügyvédeket nevezett ki. Érdekkel várjuk az ügy tovább fejlődését.

Ezen hollandiai egyházi híradás lelőhelye: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 29. évf., Budapest, 1886. 153–154. p. (Felelős szerkesztő és kiadó-tulajdonos: Ballagi Mór).

### Sebestyén Jenő levele Kuyper Ábrahámmal 1916-ban.

Ír a románok váratlan betöréséről és Kuyper elhalasztott nyári utazásáról, illetve egy téli utazás magyarországi tervéről. A levél keltezése: Budapest, 10 sept. 1916.

Excellentie!

Met hartelijken dank ontving ik Uwen uit Weisser Hirsch<sup>109</sup> opgegeven brief. Met spijt vernamen wij daaruit, dat U in den loop des zo-

<sup>109</sup> A „Weisser Hirsch” egy Drezda melletti szanatóriumnak a neve, ahol Kuyper évente kezelte magát.

mers niet komen kan. Maar wij moeten het inzien, dat Uw plan om in de winter te komen, veel beter is en veel meer vruchten belooft. Sinds de tijd, dat wij de eere hadden, om U in ons midden te mogen groeten is er veel wat gebeurd !

De sluiwe inbreuk der Roemenen was een pijnlijk slag voor ons. In bijzonder voor ons Gereformeerden. Omdat, zoo als Uwe Excellentie overigens ook weet, het tot nu toe verloren gebied is grotendeels door race-Hongaren en bijzonders juist door Gereformeerden bewoond, zoo, dat tal van geref. Predikanten, onderwijzers en onderwijzeressen en verder professoren van 4 gereformeerde gymnasia en leraressen van meisjesscholen zijn hierdoor dakloos geworden.

Maar met volle vertrouwen in den Heere dragen wij de zware toestanden, omdat wij weten, dat wij den vijand spoedig over den grenzen jagen zullen.

Betreurenswaardig is alleen de toestand der armen vluchtelingen, dewelke hier zonder kleding, geld, betrekking en voeding staan. De evacuatie der grens-provincies is zoo vreselijk snel gebeurd, dat zij letterlijk zonder overjas vluchten moesten, en zoo niets, absoluut niets redden konden.

De beroemde oude en rijke bibliotheek van de vroegere beroemde Hoogeschool der Gereformeerden in Nagyenyed is ook prooi des vijands geworden. En ook de mooie oude kasteelen der grootsten Gereformeerde adellijke familien in Zevenburgen. Vele mooie bibliotheken zijn ook in dezen kasteelen in 't grootste gevaar gekomen.

Maar het volk staat vast in zijn hoop. En 't is interessant, hoe juist de inbreuk der Roemenen de nijgingen tot vrede opeens vernietigd heeft en juist den grootsten krijgslust weer opwekte.

De uithoudingskracht des volks is hierdoor met 100% groter geworden. 't Optimisme is sterk, de stemming is verder vertrouwend.

Wat ons nu persoonlijk betreft, wij danken U, Excellentie, hartelijk, voor Uwe felicitatie. Mijne vrouw en ik denken altijd met de grootste liefde aan U en Uwe lieve dochters, en wij hopen 't, dat wij U nog dikwijls in ons leven zien zullen. En wij verwachten U in den loop van den winter met dubbele belangstelling. Alle couranten en dagbladen spraken over uw komst.

Moge de Heere, ons God U en Uwe lieve dochters zegenen ! Met ganschen hart verwacht U, Excellentie, Uw dem dr. Eugen Sebestyén”

Levél lelőhelye: Historisch Documentatiecentrum Nederlands Protestantisme. Vrije Universiteit Amsterdam. Sign.: Archiefdr. A. Kuyper. Archiefnummer: 154. Stuk nr.: 8397.

Magyar fordítása Téglásyné Hermán Rebeka tollából:

„Excellenciás Úr!

Szíves köszönettel vettem a Weisser Hirsch-ben feladott levelét. Sajnálattal vettük tudomásul, hogy a nyár folyamán nem jöhet hozzánk. Be kell látnunk, hogy jobbnak és gyümölcsözőbbnek tűnik az a terv, miszerint a télen látogat hozzánk. Amióta Önt a körünkben üdvözölhettük, sok minden történt. A románok alattomos betörése fájdalmas ütés volt számunkra, minket, reformátusokat pedig különösen érintett. Amit Excellenciád feltehetőleg már úgy is tud, ezen most elvesztett területeket magyarok és reformátusok lakják. Így számtalan református lelkész, tanító, tanítónő, valamint négy református gimnázium tanári kara vált hajléktalanná.

Mi azonban az Úrba vetett teljes bizalommal hordozzuk el ezeket a nehéz állapotokat, mivel tudjuk, hogy az ellenséget hamarosan visszaszorítjuk a határok mögé.

Csupán a nyomorult menekültek sorsa sajnálatos, mert ruházat, pénz, állás és élelmezés nélkül tengődnek. A határmenti tartományok kiürítése olyan borzasztóan gyorsan történt, hogy az ott élők szó szerint felöltő nélkül menekültek és semmit, abszolút semmit sem menthettek meg.

Az ellenség prédájává vált a reformátusok régi és híres nagyenyedi főiskolájának a könyvtára, és hasonló sorsra jutottak az erdélyi főnemesi családok kastélyai. Az ezekben található szép könyvtárak is a legnagyobb veszélybe kerültek.

A nép azonban rendületlenül bizakodik és reménykedik. Érdekes, hogy minekutána éppen a románok betörése zúzta szét a béke beköszöntésének a lehetőségét, másrészt éppen ez váltotta ki a fellángoló harci kedvet.

A nép kitartási ereje ezennel százszázalékosan megsokszorozódott, az optimizmus nagy és a hangulat bizakodó.



Ami bennünket, személyeinket illet, szívből köszönjük Excellenciának a jókívánságait. Feleségemmel együtt mindig a legnagyobb szeretettel gondolunk Önre és a kedves leányaira és reméljük, hogy gyakrabban láthatjuk egymást az életben. Fokozott várakozással készülünk az Ön téli fogadására. Az összes újságok és folyóiratok az Ön jöveteléről beszélnek.

Kérjük az Urat, a mi Istenünket, hogy áldja meg Önt és a kedves leányait!

Teljes szívvel várjuk Excellenciádat,

Az Ön iránti alázatos tisztelettel, dr. Sebestyén Jenő

Budapest, 1916 szept. 10-én”

**Sógor Csaba: A kisebbségi lét dimenziói egy református lelkész esetében: Horváth László (1901–1961)** (Kézirat, Kolozsvár, 2009. 52–53. p.)

Részlet a háromtagú szakbizottság Horváth Lászlóról írott jelentéséből a kolozsvári hadbíróóság számára 1961 június 1-én. Lelőhely: Bukarest, CNSAS, Bűnügyi fond, dos. P013350, 1. köt. ff. 115–125.

„D. Összefoglalva, a szakvizsgálat ideje alatt tanulmányozott anyag alapján kijelenthetjük, hogy mind a megtartott prédikációk, mind a fordítások izgató, vizzálykeltő jellegűek, kitűnően használhatóak az osztály-ellenség fegyvereként avégett hogy népi demokratikus rendszerünket megdöntsék, és a magyar nacionalizmust és sovinizmust felbujtsák. A hívek és lelkészek, akik hallottak [róluk – a szerző megj.] vagy felhasználták ezeket az anyagokat, hatásukra átváltozhattak becsületes állampolgárokból népi demokratikus rendszerünk elkeseredett ellenségeivé, a román nép ellenségeivé, olyan emberekké, akik a határok revíziójáról szönek álmokat. A tanulmányozott anyag teljes világossággal megerősíti azt a tényt, hogy HORVÁTH LÁSZLÓ lelkész felhasználta ezt az előre megfontolt eljárást és a református egyház episzkopális szervezetének következetes elítélése, becsúrlése révén, a hívek és lelkészek tudatába az elégedetlenséget akarta beültetni, hogy [majd – a szerző megj.] felhasználja ezt az elégedetlen hangulatot reakciós, államellenes céljai számára.

Különösen súlyosnak találjuk azt a tényt, hogy L. Oranje „Nehémiás” című művének fordítása és „átdolgozása”, HORVÁTH LÁSZLÓ eredeti előszavával 1956 nyarán jelent meg, amikor a magyarországi ellenforra-

dalom előkészítése ideológiai és politikai téren folyamatban volt. Ezek az ellenforradalmi eszmék a sajtón, a rádión és más eszközökön keresztül hozzánk is eljutottak az országba, HORVÁTH LÁSZLÓ ellenséges tevékenysége pedig hozzájárult még nagyobb mértékű terjesztésükhöz.

Úgy véljük tehát, hogy HORVÁTH LÁSZLÓ, népi demokratikus rendszerünk egy elkeseredett ellensége.

Meg kell jegyeznünk azt a tényt is, hogy SZABÓ JÓZSEF, aki L. Oranje „Nehémiás” című művét lefordította, szintén bűnös ezért a tettért és HORVÁTH LÁSZLÓ cinkostársának tartjuk.

Csatoljuk az ellenséges tartalmú részek lefordított szövegeit.

GALL IOAN sk. Gáll Ioan / CSUTAK CSABA sk. Csutak Csaba / SZEKELY IOSIF sk. I. Székely

**Horváth László által írt és gondozott kiadványok, amelyeknek a jegyzéket saját magunk állítottunk össze és a mostani közzététel bizonyára hozzájárul a teljesebb bibliográfia elkészítéséhez.**

- Horváth L.: A kálvinizmus és a politika. Folytatásokban közölve az „Örálló” című folyóiratban 1925–1928 között.
- Ds. L. Horváth: „Alzoo lief heeft God de wereld gehad...” (10 Meditations uit het Hongaarsch.) / Úgy szerette Isten ezt a világot... / Druk H. J. Bronsema, Leek (Gron.) Év nélkül. (Valószínűleg 1928-ban jelent meg.) Budapesten és Hollandiában tartott igemagyarzatok, 1–39 oldal. A Vrije Universiteit könyvtárában lévő példányban sajátkezű ajánlását olvassuk: „Met eerbied en dankbaarheid van L. Horváth.”
- Kerstfeest op zee. / Karácsony a tengeren. / Holland nyelvű evangéliumi irat 1929-ből, nem láttam, a törzskönyvi lapjában van felsorolva.
- Horváth L.: Úton a Lélek által... (Egy kertészcsalád története két önvalomással.) Fébé-nyomda Budapest. Év nélkül. (Véleményünk szerint 1929-ben jelent meg, terj. 16 lap.)
- Horváth L.: A kálvinizmus és a dogma.<sup>110</sup> Törekvés Nyomda Hódmezővásárhely, 1931. 1–152. p. Az „Utószó”-t 1930 karácsonyán kel-

<sup>110</sup> Horváth László így dedikált a Teológiai Intézet könyvtárának egy példányt: „Tisztelettel s szeretettel: a szerző. Régen, 1949 jan. 1-én. Márk 16:15.” Kurta József főkönyvtáros szerint ez a valamikor katalogizált példány nem lehet, „H”, azaz „hiányzik”, ezt a megjelölést lehet látni a régi cédulán. Eltávolították!

- tezi Hollandiában és megköszöni Falábu Dezső hódmezővásárhelyi gimnáziumi tanárnak a kötet sajtó alá rendezését.
- Horváth L.: *Het Hongaarse Calvinisme*. Rotterdammer, 1933. (Nem tudtuk beazonosítani, a törzskönyvi lapján szerepel ez a cím.)
  - Horváth L.: *Nyugalom*. Újvidék-Kolozsvár, 1934.
  - Horváth L.: *Nyugalom*. Második kiadás. Cluj [Kolozsvár], 1934. 16 lap
  - Horváth L.: *Csend*. Mohács, 1935.
  - Drs. Horváth László, fordította: Dr. Kuyper Ábrahám: „Szeresd az Urat” című munkáját. Az előszót írta Horváth László 1935 advent-jében, Kémes egyházközségben (Baranya megye). Felelős kiadó: Gyenis János református lelkész, Drávapalkonya. Nyomatott Bagó Mihály könyvnyomdájában Dombóváron. 1935. 1–70. old. (Ennek a kiadványnak az anyagát Horváth László a Kuyper: „Nabij God te zijn” (Isten közelében lenni) című kötetének a meditatív közzé válogatta. Példánya található az Amsterdami Vrije Universiteit könyvtárában.
  - Horváth L.: *Úton a Lélek által*. Budapest, 1936.
  - Horváth L.: A szigeten. In: „Egyházi Újság”, Bukarest. (Az újság 1929 és 1941 között jelent meg, főszerkesztője Nagy Sándor. Horváth László 1936. okt. 1. és 1941. ápr. 30. között szolgált Bukarestben, a cikkének a megjelenési idejét eddig nem sikerült beazonosítanunk. Újabban ezt az írást említi Bántó István: *Magyar közművelődés a román fővárosban*. Poli, Kolozsvár, 2011.)
  - Horváth L.: *Nyugalom*. V. kiadás. București, (1938). Tiparnita könyvnyomda.
  - Horváth L.: *Elfeledkezhetik-e?* [București, 1938.] 1 lev. 30 cm.
  - Horváth L.: *Ha a halottak közül...* Református András párbeszéde Kereső Tamással a szellemidézésről. Oradea. Év nélkül. (Az előszót Orth Győző belmissziói titkár írta 1938 júniusában.) Kálvin nyomda. 76 lap (Református Könyvtár. 48. sz.)
  - Horváth L.: *Csendes ünnepély*. A marosvásárhelyi árvaház javára rendezik az Úr Jézus református gyülekezetei. Hely és év nélkül. 1 lev. 23 cm.
  - Horváth L.: *A mi igaz édesanyánk*. János apostolnak a „Mennyei jelenések”-ről írott könyve XII-ik fejezetének református hitvallású

- magyarázata. Bukarest, 1939. (Tiparnița kny.) 23 lap. Az első számozatlan lapon ez a szöveg olvasható: „A Keleten élő hittestvéreknek ajánlja a svájci reformátusok szeretetteljes üdvözlétével a Pfenninger-Bodmer Munka-közösség. Gruss der Brüder aus der Schweiz an die Glaubensgeschwister im Osten durch das Pfenninger-Bodmer-Werk.”
- Horváth L.: *Isten – a nemzetek és a magyarság*. Turul könyvnyomda, Marosvásárhely, 1946., Oldalszám: 1–42.
  - Horváth L.: *Krisztusnak a poklokra való szállásáról*. In: „Református Szemle”, 1949, 429. p. (Ezen tételhez hozzászólt Geréb Pál: In: R. Sz. 1949/431, továbbá László Dezső: In: R.Sz. 1949/493 és Kiss Béla: In: R. Sz. 1949/498.)
- Itt véget ér a nyomtatásban megjelent műveinek a jegyzéke, úgy tűnik, hogy az 1950-es évtől kezdve többé nem engedték publikálni.

#### Horváth László kéziratban maradt fordításai és saját munkái:

- Ismeretes, hogy a kéziratos sokszorosítás Romániában – a kommunista diktatúra idején – súlyos bünténynek számított, a vádiratban megtalálhatóak a vétkes gépírók nevei: „Horváth felsorolta azokat a személyeket is, akik segítettek neki a felsorolt munkák – általában 5 példányban – írógéppel való sokszorosításában. A kolozsvári Czira Bálint feleségét, a Magyar Színház alkalmazottját (Donogán Júlia); a marosvásárhelyi evangélikus lelkész apósát, Béli Gergelyt; Pongrácz László református lelkészt, a saját feleségét, Horváth Olgát; Klohocza Júliát Szászrégenből, valamint a már elítélt Bissinger Erzsébet grófnőt nevezi meg segítőitársaiként.”<sup>111</sup> Közelállók úgy tudták, hogy feleségének a házőrökségét is mind a kéziratok gépettésére költötte.<sup>112</sup>
- A Szentlélek Istenről: H. Káté, XX. úrnappja / dr. Kuyper Ábrahám; [ford.: Horváth László] 1954 Marosvásárhely: [s. n.], 1954 23 f. ; 32 cm. Református Hitvallásunk Gépett kézirat [1.], „A Szentlélek közössége mindnyájatokkal.” – [2.], A Lélek harcba indit. – [3.], Vigasztaló ajándékok: Zsolt. 68:19. – Dosszié.

<sup>111</sup> Sógor Csaba: Horváth László, i. m. 34. p.

<sup>112</sup> Id. Adorján Kálmán: Isten előtti alázattal. In: *Akik imádkoztak üldözőikért*, i. m. 120. p.

- Horváth László (ford.) Református hitvallásunk „A Szentlélek közössége mindnyájatokkal.”
- Horváth László: A Lélek harcba indít. Vigasztaló ajándékok.
- Az Úr törvénye: Heidelbergi Káté XXXIX - XL - XLI - XLIII - XLIV. / írta: dr. Kuyper Ábrahám; [ford.: Horváth László] 1955 Marosvásárhely: [s. n.], 1955 29 m
- Az imádságról és a miatánkról: Heidelbergi Káté. XLV, XLVI, XLVII, XLVIII, XLIX, L, LI. / Irta: Dr. Kuyper Ábrahám, ford. Horváth László. 1955. Marosvásárhely: [s. n.], 1955. 252, LXXVII f.; 19 cm (Református hitvallásunk; IX.) Gépelt kézirat.
- Így hala meg Mózes / Wielinga B.; [ford. dr. Horváth László] In: Homiletikai szöveggyűjtemény: a homiletikai előadások történeti részével kapcsolatosan tanulmányozandó prédikációk / kiadta dr. Borbáth Dániel theol. tanár. Gépelt kézirat, I. kötet, kézirat református teológiai hallgatók részére intézeti használatra. Kolozsvár, 1955–1956. 91p. (A tizennyolc prédikációt tartalmazó gyűjteményben a 16. Horváth László fordítása. A Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában található).
- Közös kegyelem. Írta dr. Kuyper Ábrahám. Fordította Horváth László. Kézirat gyanánt. Régen, 1956. Sebestyén Jenő emléke előtt tiszteleg ezzel a fordítással, amely sűrű gépeléssel 505 oldalt tesz ki, emellett pedig 57 oldal terjedelmű az előszó. Az Adorjáni Kálmánnak dedikált példány szövege a következő: „Kálmánnak tisztelettel és szeretettel és a Titus 2:7,8, 11–15 gondolataival, Laci bácsitól. Magyar Régen, 1956. április 19-én.” (Kevesen múltott, hogy ezt a fordítást 1990-ben nem jelentették meg Hollandiában. Birdaard községben erre nézve akkor ezer guldent gyűjtöttek. Drs. P. Dijkstra megszerezte a kézirat első felét, a második rész a Vrije Universiteit könyvtárában volt letéve. Lásd: Hongaarse vertaling Kuyper. In „Friesch Dagblad”, Leeuwarden, zaterdag, 3. Febr. 1990., 2. p.)
- Horváth L.: Csak szenvedőknek. Magyarrégen, 1957. aug. 12. Kézirat, 17 oldal. Ezt a példányt Horváth László így dedikálta Hermán István Pál keresztapámnak: „Pista barátomnak szeretettel bergenyei beiktatása alkalmából. Szeretettel: a szerző. Mezőbergenye, 1957 szept. 22-én. Csak Őreá nézzél egyedül.”

Horváth Lászlóné 1991-ben így emlékezett annak a mentéséről, ami a férje impozáns könyvtárából még menthető volt: „Azt írta a börtönből, hogy küldjem a Teológiának ajándékba. Köztük volt Kálvin Intitutiója is hollandul és sok más. Tizenkét láda könyvet (többnyire holland) küldtem a Teológiának ajándékba, ládája 10-12 kg.”

Megkérdezésünkre a Teológia Könyvtárában possessori bejegyzés alapján ma öt olyan könyvet tartanak számon, amely Horváth Lászlótól származik.<sup>113</sup>

### Horváth László: Emlékezzünk dr. Tavaszy Sándorra. Kolozsvár

Meghalt Tavasz! Jaj! Szép Erdélyünk gyászban.

Az Úristen jött el érette a halálban,

S vitte hű követét, ki az Igét szórta

Elárvult magyarnak, míg a szíve bírta.

Földi vándor, ne kérdezd, ki volt Tavasz?

Hisz úgysem tud erre megfelelni senki!

Nézz az égre fel, választ, óh, csak onnan várj:

Ingyen kegyelemről beszél a napsugár.

A hitvalló élte: áldozat és hála

„Hazaköltözés”: a számadó halála

S kinek e földön a szíve-kincse: Isten

Tárt karral várják azt fenn a magos mennyben.

Reá is Krisztus várt. Ő él örök üdvben

Munkája: áldás az egyházban, s szívünkben.

S ameddig kék lesz az ég és fehér a hó,

Lesz nekünk örök jel, eszünkbejuttató:

Tavaszy fehér lelke, szent világban járt

S ím, most végleg Krisztusban nyugalmat talált.

Közlés helye: Erdélyi Református Naptár, 2011. Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpont, Kolozsvár, 2010, 166. p.

<sup>113</sup> Kurta József 2012 okt. 25-iki szíves közlése szerint ezekről a művekről tudják, hogy Horváth Lászlótól származnak: 1./ Kálvin János kisebb művei a rendszeres teológia köréből. 1912. – 2./ Kálvin János: A keresztyén vallás rendszere 1559. 1909–1910. – 3./ Ravasz László: Alfa és omega, 1932. – 4./ Wurga Lajos: A keresztyén egyház történelme 1906–1908. – 5./ Weszely Ödön: Népiskolai oktatástan: neveléstan, tanítástan és módszertan elemi, népiskolai, tanító- és tanítónőképző intézetek számára, 1917.

### A Kampeni Teológiai Főiskola magyar diákjainak a névsora 1956-ig.

Összeállította Szabó Dezső kálózi lelképásztor.

1923-24. Antal Gyula Léváról.

1924-25. Antal Gyula Léváról.

1925-26. Szabó Zsigmond, Ignác László Erdélyből. Keresztúri László Csehszlovákiából. 1926-27. Keresztúri László, tarcali lelkész volt, 1966. jan.1-től nyugdíjas. (megj. Szabó Dezső)

1927-28. Szabó Dezső, kálózi lelkész volt. Szakáll János Csehszlovákiából.

1928-29. Szakáll János. Kolláth Pál.

1929-30. Szabó Zoltán Szentjóni.

1930-31. Sípos Károly Erdélyből, lakhelye: Korlát. Papp Gyula.

1931-32. Antal Gyula Balatonöszödről. Fejes Sándor dr. (Fejes Sándor a gyülekezetünkben él. Tőle való a füzet.)

1932-33. Fejes Sándor. Antal Gábor, lp. Somogyszob.

1933-34. Antal Gábor. Pais Sándor: Barabásszeg és Fehérvárcsurgó.

1934-35. Pais Sándor. Hatvani Lajos, címe: Kecskemét, Szabadság tér, 6.

1935-36. Hatvani Lajos. Pomóthy Dezső. (Ma is aktív, Nagykanizsa, Kölcsey utca, 22.)

1936-37. Pomóthy Dezső. Gál Miklós, mátészalkai lelképásztor.

1937-38. Varga István, mezőcsokonyai lp.

1938-39. Varga István

1939-40. Pethe Kálmán.

1940-41. Kosár András. Csehszlovákiából.

1946-47. Imre Ernő. Szentesi lp., Kis Bálint u. 2.

1947-48. Enyedi Irén. Férjhez ment az USA-ba.

1950-51. Kövy Attila. Jelenleg tanár Harderwijkben. Testvére a pápai gyűjtemények igazgatója. Teológus társam volt.

1950-55. Komjáthy Aladár. Amerikában lelkész. Most jelent meg itthon „A kitántorgott egyház” c. könyve.

1951-52. Záborszky Gyula. Két év után otthagya a teológiát. Hollandiában él.

1954-55. Paksy János. Hollandiában lelképásztor.

Szabó Dezső által összeállított névsor, Ónodi Szabó Lajos lelkipásztor küldte Hermán M. Jánosnak 1985. febr. 8-án. Ezen névsor első alkalommal itt kerül közlésre.

### Az Amsterdami Vrije Universiteit magyar diákjai dr. Ladányi Sándor összeállítása nyomán, 1921 és 1951 között.

Forrás: Ladányi Sándor, A hollandiai neo-kálvinizmus („kuyperia-nizmus”) hatása a magyarországi református egyházban. Magyar diákok az Amszterdami Szabad Egyetemen. Egyetemi jegyzet. A Károli Gáspár Református Egyetem Idegen nyelvű lektorátusa Kiadása. *Sine loco et anno*. Budapest, 1998. 58–60. p.

1921-22 Csekey Sándor.

1922-23 Ferenczy Károly.

1923-24 Horváth László (Erdély) és Kováts Zoltán.

1924-25 Nagy János, (Losonc, Csehszlovákia.) Jakos Lajos.

1925-26 Komlósi Ernő.

1926-27 Lencz Géza Sándor.

1927-28 Németh B. Mihály és Pap Ferenc.

1928-29 Sebestyén Pál.

1929-30 Peti Zoltán és Nyáry Pál.

1932-33 Joó Sándor és Antal Gyula.

1933-34 Tóth Endre.

1934-1935 Göbolyös László.

1935-36 Hörömpő Gergely.

1936-37 Kara Pál.

1938-39 Sárközy László, Gilicze László és Pethe Kálmán.

1939-40 Kulifay Gyula.

1947-1948 Hideg Loránt, Kovács Ilona és Végh József.

1948-1949 Tóth Péter.

1949-1950 Enyedi Irén és Tóth Miklós.

1950-51 Jakos Erzsébet.

### L. ORANJE: NEHEMIA – ISTEN ÜGYÉNEK HŐSE

Fordította: Szabó József; fordítást ellenőrizte: Horváth László

### ELŐSZÓ

Oranje L. kedves, holland szigorú-református lelkész – barátom, egykori amsterdami tanulótársam „Nehemia” című munkájával először

egy holland egyházi lapban találkoztam. A nagynevű holland szigorú-református tudós, dr. Grosheide F. W. professzor, a 17 kötetes újszövetségi református kommentár jeles írója tárgyalta a lapjában e művet az akkor megjelent könyvek ismertetése során.

Nekünk, az amsterdami Vrije Universiteit egykori hallgatóinak az volt a szokásunk az egyetem internátusában, hogy szombatonként és vasárnaponként végigolvastuk az összes egyházi újságokat és református hetilapokat, a naponként megjelenő református politikai lapokon kívül.

Egy ilyen alkalommal ragadta meg figyelmemet Grosheide professzornak az Oranje: Nehemia-könyvéről írt cikke. Több mint harminc év távlatából, a könyvismertetésből tisztán emlékszem erre a kitételre, hogy: „Ez a mű egy reformációs-könyv”. Az Úr egyházának a Szentírás-szerinti reformációját szolgálja.

Azóta szívemhez nőtt e könyv. A magyar református egyházban való szolgálataim közepette, más-más gyülekezetben, négyszer is felolgoztam prédikáció-sorozatokban.

Első alkalommal Pestszentlőrincen, ahol a Nehemia templom építéséről egy egész éven át szóló Igehirdetést a mindenható Úristen felhasználta arra, hogy a már megkezdett, hatalmas református templomot, külső és belső berendezésével együtt elkészíthesse nem sok idő múlva a lelkes és az Igének engedelmeskedő református gyülekezet.

A második alkalommal a Bukarest-keleti városrészben prédikáltam a Nehemiás könyv alapján, s a prédikáció nyomán felébredt és akkor alakult gyülekezet a Szentlélek Isten kegyelméből megépítette a templomimaház-iskoláját és a református papilakot.<sup>114</sup>

<sup>114</sup> Az 1930-as években megszaporodott a bukaresti református magyarok lélekszáma és nagyjából háromszáz lelkes parókiaköröket alakítottak ki Nagy Sándor bukaresti vezető lelkész irányításával. Kányádi Béla volt a másodlelkész. A keleti parókiakörben Horváth László, az északiban Gudor Lajos, a déliben Szigethy Béla majd Hamar Béla lelkipásztorok szolgáltak. A leányegylet vezetésével és a nőegylettel Bereczky Klára, a központi parókiális kör segédlelkésze foglalkozott. A második bécsi döntést követően még egy katasztrófális földrengés is károkat okozott a regáti magyarság életében 1940. nov. 10-én, amikor lakhatatlanná váltak a lelkészi lakások. Lásd: Szarazajtai Nagy Csaba írását az édesapjáról: Nagy Sándor (1896–1954). In: Nagy Sándor: A regáti magyarság. Sajtó alá rendezte Nagy Csaba. Demény Lajos utószavával. Kolozsvár-Sopron, 2000, 12. p.

A Maros megyei Nyárádtőn ugyancsak sokat segített a Nehemiáról szóló igehirdetés abban, hogy a gyülekezet rádöbbsen a Nehemia életében és szolgálatában önmagát oly hatalmasan megmutató Szentlélek Isten akaratára – s így befejezte a már előbb megkezdett szép kicsi templomát.

A Maros megyei Pókán abban, hogy a jelenlegi lelkipásztor és presbitérium s az egész gyülekezet erőteljes tevékenysége által olyan gyorsan és olyan hatalmas, egyéni és családonkénti áldozatokkal felépülhetett a magyar-erdélyi stílusú szép református templom a Mezőség kapujában, mint az őrálló Sion messzemutató, mentő szimbóluma, nem kis része volt a Szentlélek ama munkájának, amely a nehemiási templom-építésről szóló igehirdetésben mutatta a gyülekezetnek a szent feladat útjait. Az Ige értelmezésében ott is Oranje „Nehemia” című művében adott vezérfonalat használtam. Hiszen minden templomépítést meg kell előznie a gyülekezet lelkében az Igével való fundamentum vetésnek és építésnek. Ezt az igehirdetést egy fiatal lelkipásztor utódom így jellemezte: „Nehéz szántás, alapos talaj-törés történt itt elődöm alatt az igehirdetés által, s így a templom kőben és téglában való megépítéséhez jól megmunkált talaj várt a mi további fáradozásainkra.”

Ezekből a visszaemlékezésekből is már kiviláglik, hogy a magyar református gyakorlati életében a gyülekezet- és a templomépítést illetően, milyen szentlelkes mozgatóerő segítséget adott az a sok szép és mély igés gondolat és hitvallásosan református öntudatébresztés, amit nyerhettünk személyileg és gyülekezetileg a Szentírásból az Oranje: „Nehemia” című munkája nyomán.

Szolgáljon ez a könyv, a magyar fordításban is, a mi hön szeretett lelki édesanyánknak, a magyar, s közelebről az erdélyi református egyházunknak az Isten Igéje szerinti állandó reformálódására. Hívó meggyőződésünk, hogy nekünk egyenként, családonként és gyülekezetként erre nagy szükségünk van az Isten dicsőségének, a mi megváltó Krisztus Urunknak igazabb, őszintébb és egyetemesebb érvényű szolgálatáért.

De... ehhez vegyük szívünkre az Isten ügye hőisének, Nehemiásnak példás hitvallását, amelyben az első megragadó vonás az egyéni és családi személyes büntudat és bűnvallás a népünknek és egyházunknak

bukásáért és gyalázatáért. „Ó, legyen figyelmes a te füled és szemeid legyenek nyitva, hogy meghallgassad a te szolgádnak könyörgését, mellyel én könyörgök most nappal és éjjel, Izrael fiáiért, szolgáláidért és vallást teszek az Izrael fiainak bűneiről, amelyekkel vétkeztünk Te ellened, én is és az én atyámnak háza vétkeztünk!” (1,6)

A második meghatározó vonás a nehémiási hitvallásban az, hogy az ő bűnbánó és a kegyelmes Isten előtt való bűnt valló megnyilatkozásában belefogódik az Isten kegyelmébe, vagyis a szövetséges Isten igeszent ígéreteibe: „Kérlek Uram, mennynek Istene, nagy és rettenetes Isten, ki megtartja szövetségét és irgalmasságát az őt szeretőket és az ő parancsolatait megtartók iránt.” (1,5)

A harmadik, szívet megragadó vonás az ebben a történetben, hogy a Krisztusért az ő népéhez aláhajló kegyelmes Isten Igéjére megmozdul, és alkotó munkába lendül a hívő nép a szent Sion megépítésére e vallomással: „Keljünk fel és építsük meg!” (2,18)

Adja a mindenható Úristen, hogy e könyv ilyen hatással legyen a mi magyar református népünkre is. A magyar református anyaszentegyház jelenlegi állapotára tekintve, hadd szóljon minden igeszerint hívő és Krisztusát megvalló református ember az Úrban atyafiaihoz ekként: „Jertek, építsük meg, Jeruzsálem kőfalát és ne legyünk többé gyalázatul.” (2,17)

Hadd álljon rólunk is, e nehéz századi és tragikus, nagy feszültségű és robbanású, szenvedésteljes történelmi időkben élő reformátusokról egy későbbi hitvalló nemzedék boldog megállapítása: „És megerősíték kezeiket a jóra.” (2,18)

Hadd érezze a későbbi nemzedék is, hogy e nehéz időkben, óriási világfeszültségek közepette, nem voltunk érzéktelenek „a mennyei látás” iránt. Mi is megismertük, mint Nehemia, az önmagát kijelentő Istent, a bűnt gyűlölő, és a bűnöshöz Krisztusában, kegyelembe lehajló szent Úristent. Isten kegyelméből mi is kaptunk olyan igaz hitet, amellyel a kijelentése szent ígéreteibe belefogóztunk. Miképpen Nehemia e szent, isteni ígéretekre egészen rátette az életét, az Istenben való igaz hitével s vállalta a küldetését az Isten ótestamentumi egyháza és népe szolgálatában, úgy tesszük rá mi is az Isten ígéreteré a Krisztusba való igaz hitünkkel az életünket és vállaljuk küldetésün-

ket a Krisztus egyházaért és népéért ebben a világban. Mert jól mondja a nagy reformátorunk, Kálvin, hogy az Isten előtti igazi alázatnak és bűnbánatnak éppen az az ismertető jele, hogy engedelmességni kezd az Isten Igéjének a hívő szív, és az Ő vezérlete mellett kész odamenni, ahova az Úr hívja őt. (Inst. II. 13,5)

Hadd érezze egy későbbi nemzedék, hogy mi is, a XX-ik században élő reformátusok igyekeztünk egész szívvel az Istenünk szent ügyét szolgálni, mert jól mondotta a nagy Kálvinunk, hogy: „Az, akinek csak közepes jártassága van is a Szentírásban, önmagától, másnak útbaigazítása nélkül is belátja, hogy midőn Istennel van dolgunk, semmit sem tudunk végezni, hacsak szívünk belső indulatából nem fogunk dolgozni.” (Inst. III. 3,16)

Az igazi bűnbánatnak Kálvin szerint is az az ismertető vonása, hogy a bűnbánó ember fölfedezi, hogy Isten tulajdonává lett: „Az ember nem törekedhetik komolyan bűnbánatra, hanem csak úgy, ha megismeri, hogy ő Istené. Csak az lehet azonban igazán meggyőződve arról, hogy ő az Istené, aki Istennek kegyelmét megelőzőleg megragadta.” (Inst. III. 13,2). Miként Nehemia is megragadta a kegyelmet már akkor, amikor perzsiai főpohárnoki állásában vérzett a szíve az Úr egyházának és népének bús állapotán. Már akkor, amikor le tudott mondani a fényes állásával járó fényről és pompáról s a királyi udvar örömeiről, hogy hazájába visszatérhessen, s ott böjtöléssel és imádkozással könyörögjön a Jeruzsálem falaiért, a templom megépítéséért és népe bűneinek megbocsátásáért az Úristen színe előtt. Mert szépen mondja Kálvin, hogy: „A lesújtott léleknek sajátságára, hogy gyászban, sóhajásban, könnyhullatás közt legyen s a fényt a mindenféle pompát kerülje, és minden gyönyörrel mondjon le.”

„Aki jól meggondolja, hogy mily borzasztó dolog Isten igazságosságát megsérteni, az nem képes addig nyugodni, míg alázatosságában meg nem adta Istennek a dicsőséget.” (Inst. II. 13,16)

Nehemia egyéniségét valóban az Úristen formálta Igéjével és Szentlelkével. Ő tette képessé az Ige akaratának felfogására és helyes értelmezésére, az Isten kívánsága szerinti helyes lelki gondozásra, a lelkekkel igazán banni-tudásra, pásztori szívre és fegyelmező vasakaratra. Ő tette képessé arra az éles látásra, amellyel meg tudta ítélni a történel-

mi idők tényeinek és lehetőségeinek a súlyát és saját népe jellemének és sorsának valóság-lemérését. Isten segítette őt arra, hogy az Isten ügye ellenségeinek veséjébe és májába láthasson, s ott kiolvashassa az alacsony lelkületnek, a hóhér renegátságának, s az idegen rosszindulatnak szándékait s akaratát, az Isten szent ügyével szemben.

Isten tette képpé az éberségre testileg és lelkileg megerősítve őt, s egyben a kitartásra a vállalt feladat elvégzésében, a külső és belső akadályok tapintatos vagy keménykezű elhárítására és legyőzésére.

Az Úr tette képpé a munka szakismeretére, a lelki és katonai hadviselésre s mindenek fölött az igaz hitnek arra az alázatos tetteire, hogy mindezekben és mindezekben keresztül az Isten kijelentett akaratához szabja magát és az Úrnak adja meg az egyedül Őneki járó dicsőséget mindenekben.

Reformátorunk, Kálvin, szép gondolatai jutnak eszünkbe, ha Nehemiára gondolunk: „Egy értelemben övezzük fel magunkat engedelmességre és minden szolgálatunkat a legnagyobb szerénységgel szabjuk az Ő akaratához.” (Inst. II. 15,5)

De mindezeknek a titka: AZ IMÁDSÁG. Helyesen jegyzi meg Oranje e szép könyvében, hogy Nehemia élete és szolgálata imádsággal kezdődik és imádsággal végződik, mert az imádság magyar református kegyes atyáink szép meghatározása szerint „a Szentlélektől, igaz hitből és Isten ismeréséből vagy szeretetéből származott kérelem, amellyel habozás nélkül kérjük az örök idvesség és a jelen életre szükséges dolgokat, hogy a választottak az Istennek hálákat adjanak és imádják őt lélekben és igazságban.” (Debreceni hitvallás. Kiss Áron: A XVI-ik században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp., 1881, 263–264.)

Nehemia ajkán igaz hitből az Isten és az Ő szent ügye iránti égő szeretetből fakadt föl az Isten színe előtti alázatos imádság, miképpen az igazi imádságnak mibenlétét a Második Helvét Hitvallás is ebben állapítja meg: „A hívők minden imádsága egyedül Krisztus közbenjárása által, egyedül Istenhez szálljon fel, hitből és szeretetből.” (II. Helvét Hitvallás 23. rész. Erdős József, Kvár 1932, 72. o.)

Vagy, amint kegyes magyar atyáink megállapították az imádkozás kívánalmait abban, hogy az legyen: „az Isten kegyelmével, a Krisztus

érdemével és a Szentlélek segédelmével, igaz hittel és az Isten ismeretével. Mert a Krisztus nevében habozás nélkül és az Isten törvénye szerint kell imádkozni” (Debreceni Hitvallás, Kiss A. i. m. 268.), s mert Nehemia igazán tudott imádkozni, nem azt kérte, hogy nyomort és próbát ne szenvedjen ő és a népe, hanem elsősorban is, népe a sajátmaga s családja bűnére bocsánatot, s az Isten ügyére, s az ezért való munkára, harcra és szenvedésre győzelmet. Éppen úgy, mint atyáink az igazi imádság ilyen vonásaira mutatta rá, amikor szép hitvallásokban a „Miatyánkot” magyarálták. (Debr. Hitvallás, Kis Á. i. m. 263–268).

De ne felejtjük el, hogy a nehemiái imádságban nemcsak azt látjuk, hogy ismeri az igaz Istent, akihez imádkozik, és egyben megvallja bűnét és nyomorúságát, úgy a sajátját, mint a családjáét és az egész népéét, hanem reménységgel imádkozik, mert Istennek a kegyelmi ígéreteibe fogódzik, mert a hit mindig kapcsolatban áll az Isten kegyelmi ígéreteivel, amint XVI-ik századbeli atyáink megállapították: „A hit csak a kegyelemnek ígéreteit fogadhassa el. Tehát a hit a kegyelem ígéreteivel van, mint egy isteni csatornával összekötve. A szerződések és a szövetségek mindig megelőzik magukat az ígéreteket és a szövetségeknek kötelekei és erősségei az ígéretnek.” (Debr. Hitvallás, Kiss Á. i. m. 95. o.) Ezt tudta nagyon jól Nehemia, hogy kérelmének szilárd bázisa az Isten szövetsége és ígérete. (Neh. 1,5-9)

Szépen fejezi ki a hitnek az isteni ígérekkel való kapcsolatát a Második Helvét Hitvallásunk is, amikor így szól: „A keresztyén hit nem vélemény és emberi elhíttetés, hanem a legszilárdabb bizodalom a nyilvánvaló és állhatatos szívbeli helybenhagyás, általában az Isten igazságába – amely a szent iratokban és az apostoli hitvallásban van előadva – sőt, magának Istennek, a legfőbb jónak és főképpen az isteni ígéretnek és minden ígéret beteljesedésének, azaz Krisztusnak legbizonyosabb elfogadása. (II. Helvét Hitvallás. Erdős J. i. m. 41.)

Figyelemre méltó az is a nehemiái imádságnál, amire Kálvin hívja fel a figyelmünket, hogy ez az imádkozás böjttel együtt történt, s Kálvin szerint a szent böjt nemhogy ne szilajkodjék, hanem azért is, hogy a könyörgésekre és szent elmélkedésekre jobban el legyünk készülve, és ezenfelül, hogy bizonyosága legyen az Isten színe előtt való megaláz-

„Ilyen volt Nehemia böjtje (1,4) – mondja idevonatkozólag Kálvin – mikor kitaró buzgalommal kérte Istent népe megszabadításáért”, miként Anna is (Lukács 2,37) böjtölésekkel és könyörgésekkel szolgálta az Urat és böjttel is gyakorolta magát az állhatatos könyörgéssel. Kálvin megemlíti, hogy Pál és Barnabás is, mikor az egyházak élére szolgákat állítottak, böjttel szoktak imádkozni (Csel. 14,13), s a „böjtölésnek e fajában mást nem néztek, csupán hogy a könyörgésre még serényebbek és alkalmasabbak legyenek.” S ami az elmélkedésre való előkészületet illeti s az imádságra, Kálvin így szól, hogy: „az ilyen fajta előkészületre szüksége van úgy az egyetemes egyháznak, mint külön minden egyes hívőnek”, s a böjt harmadik vonásában, t. i. az Isten színe előtti megalázkodás bizonyosságával kapcsolatban, Kálvin így szolt: „Néha megtörténik, hogy Isten háborúval vagy dőghalállal, vagy valamely más csapással (pl. szétszóródással, a haza elvesztésével stb.) sújt egy nemzetet. Ebben a közös sanyarúságban szükséges, hogy az egész nép vádolja magát és vallja meg bűnösségét.” (Inst. IV. 12,15-16)

Kálvin a Szentírás alapján megállapítja, hogy „Isten a böjtöt magában nem becsüli sokra, hacsak vele együtt nem jár a szív bensőbb érzülete, a bűnnel és önmagunkkal szemben való igazi elégedetlenség, valódi megalázkodás és Isten félelméből eredő igazi bánkodás”. Az Izraelben szokásos böjt külső jegyeihez: a zsákhoz, a hamuhoz és a síráshoz, Kálvin azt mondja, hogy az Úr színe előtti eme külső bizonyosságokkal való leborulás: a hamu és a zsák azokhoz az időkhöz talán jobban illettek, de az összehívás és a sírás és a böjt, s amik ezekhez hasonlóak, kétségtelen, hogy a mi korunkra is hasonlóképpen vonatkoznak, valahányszor dolgaink állapota úgy követeli.” (Inst. IV. 12,17,18) A II. Helvét Hitvallás azt mondja, hogy: „A böjt a kegyesek könyörgésének és minden erénynek gyámola” az Isten előtti megalázkodás bizonyossága „ilyen forma böjtölést ma is kell tartani az egyház „komor körülményei” között. (II. Hel. Hit. 74.)

S vajon, a mi magyar református egyházunk állapota és körülménye nem „komor”-e századunkban és napjainkban? Vajon nagy átlagban el lehet-e mondani a mi református népünkről, hogy „égő szomjúság és emésztő vágy” gyötri a lelkét az Isten szent Igéje után? S vajon

elmondhatjuk-e, hogy a lelkipásztoraink egyetemességét jellemzi az „Igével való élés” otthon, családjukban is?

Egy fiatal lelkipásztor templomépítés ügyében végigjárt egy egész egyházmegyét, s a lelkipásztori-családi áhítatok kérdésében a vallo-mása nem hangzott nagyon megindítóan.

Lelkészer-tekezeteken sokszor az alig nősült lelkipásztoroktól, a fiatal házasoktól is meglepő vallomásokot hallunk, hogy még nem sikerült eljutniok a hitvesükkel közös háziáhitat megtartására, míg a Theológia Akadémián a Krisztust komolyan vevő theológus barátaikkal le tudtak ülni a Biblia közös tanulmányozására és közös imádságra.

Vajon igazolja-e az élet azt, hogy mi, az Ige református szolgálói igazán igés szempontokkal indulunk el „a jövődöbelinknek” a megkérésére? Vajon „a világi szempontok” teljesen „zavartalanul” hagynak minket, amikor a hitvestárs megválasztásáról van szó?

Összeköttetés az egyházi „emelkedéshez”, pénzhez és vagyonhoz jutás, a személyiség alapos ismerete nélküli „fellángolás” már pusztán a külső megjelenésre (az ú. n. „betyárszerelem”) nem befolyásolják-e még a mi lelkünköt is?

S nem látunk-e elég tragikus sorsú lelkipásztor-testvért, aki az Úr közelében való járásra nemhogy segítő társat nem talált hitvesében, hanem egyenesen az első számú gátlót és cölönköt.

S ha őszintén kellene vallani arról, hogy hány lelkipásztor kezdte a napot és végzi a napi munkát hitvestársával és gyermekeivel együtt tartott közös bibliaolvasással és imádkozással, vajon felemelő volna-e ez a vallomás, vagy pedig lelket szomorító?

A közös imádságbeli „feszélyezettségről” az élet különböző alkalmainál (családi látogatás, lelkipásztori összejevetel, lelkipásztortárs temetése, özvegy, árva közös vigasztalása, beiktatási alkalmak stb.) szívet megnyugtatóbb, a tapasztalaton nyugvó adatoknak a fel nem sorakoztatása. De hála az Istennek, hogy mindenütt, az egész lelkipásztori karunkban ott találhatóak azok is, akiknek lelki vágyuk van erre, akik az Ige alapján egészen „természetesnek” találják annak gyakorlását és az erre való buzdítását a társaiknak.

És Istent dicsérjük azért, hogy egyre mind nagyobb számban akadnak olyan lelkipásztor családok is, amelyek a világi legtermészetesebb



dolgaként megtartják naponta többször is a házi áhítatukat, amelyben a gyermekeik is személyes hit alapján megindító lelki-vallomásokkal járulnak az Úr elé a „szabad”, tehát „nem betanult” imádságaikban, a kötött formájú s minden alkalommal elmondott „Miatyánk”, vagy a zsenge gyermekkorban kötött formában tanult reggeli és esti, s nemkülönben étkezési imák mellett.

A holland szigorú református családok minden étkezésnél, tehát naponta háromszor közös áhítatot tartanak, amelynél a szent Biblia olvasását közös zsoltár-, vagy dicséreténekülés vezeti és zárja be. E tekintetben nincs különbség a miniszterelnök, kis- vagy nagyiparos, földművesgazda, vagy gazdasági cseléd között, mert mindenik családjával együtt naponta háromszor dicséri a szent Űristent énekkel és imával, s a szent Igében való közös elmerüléssel, s ezzel minden napot megszentel az Úr napjának, a vasárnapnak „különösebb” értelmű megszentelése mellett. Az Úr napját falun és városban jellemzi a mélységes csend és nyugalom. A családok a maguk otthonában, a templomba való kétszeri pontos megjelenésen kívül, mintegy „házi szentélyben” ünneplik meg az Úr napját, jó keresztyén-irodalom olvasásával, lelki beszélgetésekkel, káté tanulással és oktatással, amelynél a szülők ki szokták kérdezni azt, amit gyermekeik a lelkipásztortól tanultak.

Isten kegyelméből mindenféle társadalmi réteghez tartozó ember vendége lehettem a vasárnaponként az egész országban más-más helyen való prédikálásom által, s így több miniszternek és magának a miniszterelnöknek is szálló vendége lehettem. Ez utóbbinál az ügyvéd fia – épp oly természetesen, mint más családban – ebéd után hozta a bibliatartó állványról a hatalmas családi Bibliát és letette a miniszterelnök apja elé az asztalra, és felcsengett ajkunkról a zsoltárénekülés és dr. Colijn Henrik, Hollandia szigorú református miniszterelnöke olvasta az Igéből az aznapra következő részt az egész családjának.

De ugyanígy olvasta az egyszerű vasúti pályamunkás, vagy gazdasági cseléd házigazdám is, és ugyanígy énekeltük közösen a zsoltárt.

Hol található meg az a református, vagyis naponta a szent Igével élő családi élet a gyülekezeteinkben és a lelkészi hajlékokban? Ritka, mint a fehér holló. S az magától értetődő, hogy a háztartási alkalmazottak és szolgák az ilyen családokban, ahol így élnek naponta az Igével, nem

külön asztalnál ülő „alantasabb lények”, hanem „atyafiak”, s mind egy mennyei Atyának gyermekei, mindenütt valóságos családtagoknak számítanak, akik a világ legtermészetesebb rendje szerint közös asztalnál étkeznek, testileg és lelkileg a hívő és hitvalló református kenyéradókkal, az Isten dicsőségére a Krisztusban, Akiben nincs úr és nincs szolgál.

Vajon nem a Sionnak romlását igazolja-e az, hogy mi, az Ige hivatalos szolgálói csak akkor rántjuk elő a Bibliát, amikor „a kenyérünkért” keresetre indulunk a katedrara, s ott az Igéből olyan istenes követelményeket, az Igével való naponkénti élés szükségességét hangoztatjuk a gyülekezet tagjai számára, amit magunk sem cselekszünk, s így képmutató módra mással akarjuk bevétetni azt a mennyei orvosságot, amelynek a bevételétől magunk szívbelileg távortartjuk magunkat?

És nézzük meg a családjaink életét is. Régebben még úgy nőttünk fel a református kegyes gyakorlatot tartó családjainkban, hogy nap nem múlt el zsoltárénekülés nélkül és egyetlen napon sem hagytuk el reggel, délben és este az imádságokat és bibliaolvasásban is volt részünk úgy, hogy nem múlt el az Úr napja s néha még több nap a hétben is, hogy ne hallottunk volna kegyes jó anyánk vagy kegyes jó atyánk ajkáról bibliaolvasást.

Ó, magyar Sion, nagy a te romlásod!

És a szeretetközösség kérdésében vajon jobban állnánk? És éppen mi, református magyar lelki-pásztorok is? Nézzünk jól a keblünkbe. Alig található lelkipásztortárs, akinek szívében az Isten adta különböző talentumok miatt ne élne irigység és szakmabeli féltékenység, és ne őrizné féltékenyen katedráját és Krisztusnak az ő hivatalos szolgálatára bízott nyáját úgy, hogy minden, más prizmán keresztül törő Igefényhatást ne zárna el és ne utasítana vissza, még a közös lelki szükség és gyülekezeti nyomorúság idején is.

Ó, irgalom Istene, ne hagyj el minket. Bűnt gyűlölő és bosszúálló Isten, ó tarts meg Jézusért, felemelve karod, hogy tekinthessük a még nekünk adott időt megtérési lehetőségnek.

Csoda-e, ha Sionnak ilyen belső romlása miatt a szekták nemcsak döngetik az egyházunk kapuját, de már belül is kerültek a szent falakon. Minden évben egy vagy több teljes gyülekezetet kitevő létszám-

ban szakítanak ki sorainkból a különböző szekták (jehovisták, baptisták és pünkösdisták, és nem kevésbé az utolsó időben az úgynevezett „szabad keresztyének”, vagy szabad „biblia-tanulmányozók”), akikkel szemben még hivatalos fórumon mozgó egyházi személyek is „feleslegesnek” tartják a hitbeli küzdelmet, ezzel feladva az Ige tiszta, vagyis református értelmezéséről vallott százados meggyőződésünket. Református magyar atyáink, az Ige tiszta értelmezéséért való küzdelmet még a zsinati végzéseinkben is szent köteletségünkül szabták, s örökségül hagyták reánk, s ma már oda jutottunk, hogy még a saját falainkon belül is a szektákkal szembeni hitvalló küzdelmet „szent felekezetközi békemegzavarásnak” tartják és bélyegzik, s a szekták Ige-értelem szempontjából való tévelygése ellen küzdő lelkipásztorok magatartását sokszor nyíltan hangoztatva is elítélik és helytelenítik.

Az Igében parancsolt igés hit védelmének még az egyház hivatalos sajtóorgánumai sem adnak helyet, sőt, még az is megtörténik, hogy százados, ősi és igaz hitvallásokban lefektetett és őrzött református álláspontunkat feladják és nyílt színen egyik vagy másik kérdésben, saját egyházi lapjainkban a szektáknak adnak igazat. Vezérelv gyanánt tanácsolják a szektákkal kapcsolatba: „kikerülni őket, a velük való harcot eltávoztatni tőlünk, s karonfogva járni velük, csókos atyafiúi szerelemmel”.

A Szentháromság hívó a Szentháromság tagadóval, és a gyermeket keresztelő a felnőttet keresztelővel, s az Úr Rendjét egyház és állam számára vallott és megtartó, mindezen rendet tagadó és felborító lázadóval, hogy annál nagyobb demonstrációja legyen a „felekezet-közi békességnek a különböző hitbeli és vallásos áramlatok, mozgalmak és szervezetek között”.

Ó, Uram, nagy Sion, nagy a te romlásod.

Minden emberi tévelygéssel és szektárius vallásossággal szemben, atyáid útját miért nem szívleled meg? Tizenhatodik és tizenhetedik századbeli atyáid még a sírban sem tudnának pihenni mai útjaid miatt, ha korhadó csontjaikkal együtt takarná a lelküket is a temető sírhantja!

Ó, Uram, áraszd ki számunkra nagyobb mértékben szemet nyitó kegyelmedet, s lelkünket a szent Igéd akaratának felismerésére segítő világosságodat, igen, tisztán. És határozottan fénylő és biztos utat mutató Szentlelkedet.

Ó, Uram, jöjj és támassz Nehemiásokat közöttünk, hogy felismerhessék Sion romjainál és falainak építésénél a huszadik század Samballath-jait, Tóbiásait és Gésenjeit, s ezeknek szándékával, templom és falrontásával szemben megvédelmezhessek a Te népedet és felépíthessék Sionnak szent falait a Te dicsőségedre. Hadd hirdessük az Ige szent bizonyágtételét, hogy aki „nem enged a Fiúnak, a Szentírás-kijelentésben önmagát megismertető Istenfiának, az Isten haragja marad azon”, s aki enged a Fiúnak, az Isten áldása lesz keze művén, s az Isten jótetszése és kegyelme megláttatik annak fiain és maradékain. S hirdessék, hogy akinek bizodalma az Úr, megáll, mint a Sion hegye és soha meg nem rendül, s minden munkájában jószerencsés leszen, kezén lesz az Úr áldása és építője lesz a szent falaknak az Úr Sionjában.

Mert Sion megerősödésére vár a mi egész népünk. Hiszen történelmi tényekben is kijelentetett már, hogy a mi népünk, a magyar nép gyalázatul lett a népek előtt. Az utolsó évszázadban, minden európai népnél jobban vert nép az Úristen kezétől, mindenekben a mi népünk. Hona a legkisebbre zsugorodott össze, és népe a legjobban szóratott szét minden más népnél, a világ minden égtája felé. A magyarságnak több, mint fele a világ különböző részeibe és országaiba szóratott szét, s eszi a kemény verejtékkel megkeresett kenyerét másoktól „kegyelmezten és megtúrten”. S az, aki idegenben evett kenyeret, tudja saját verejtékéről, hogy kemény kenyér az és nem kell külön orcája verejtékén kívül sóért nyúlnia, hogy kenyerének sós ízét érezze.

Az Istennek van valami célja a mi magyar népünkkel, hogy úgy veri. Nem a mások egyéniségével és erkölcsi életével mér minket, hanem igés követelményeivel. Nem azt kell keresnünk, hogy más népek mennyivel jobbak vagy rosszabbak, igazabbak vagy hamisabbak, tisztább vagy szennyesebb kezűek, s mennyivel kegyetlenebbek vagy kegyesebbek, vérszomjasok vagy nagylelkűek, hanem egyedül csak önkeblünkbe kell tekintenünk, s mint mértékre, a Szent Úristennek a Szent Igében elénk írt követelményeire. Pontosan úgy, mint Nehemiás tette, amikor népe és az Úr szentegyháza romlásának, tehát az Isten verésének okait kereste. Nekünk is úgy kell az Isten verésében saját bűneinket meglátnunk, mint okokat, és meg kell értenünk a történelmi csapásokban az Istennek megtérésre felhívó szózatát.

Ha széjjelnézünk a mi magyar református népünk istenfélelmén, megdöbbenve kell megállapítanunk az Isten-ellenességünk döbbenetes tényeit. Már egy negyedévszázaddal ezelőtt a nálunk járt amsterdami szigorú református dr. Hepp Valentin professzor, a következőt írja a debreceni látogatásakor való benyomásairól: „nem formailag, hanem ténylegesen mi maradt meg e városban a kálvinizmusról. Ha az ember vasárnap reggel a templomba megy, érzi, hogy így kell felsóhajtania: ó, mennyire elhalványodott itt a hit aránya! A legtöbb csaknem valamennyi üzlet az Úrnapiján nyitva van. Budapesten ez kevésbé hat így reám, mert ez a város túlnyomó részben nem református. De Debrecen igen. S még ehhez jött valami, ami e kellemetlen benyomást még bántóbbá tette. Éppen azon a vasárnapon volt a nagyvásár, s ahogy én észrevettem és értesültem, a reformátusok is részt vettek ezen, s ezt rendszeren meg lehet látni a templomlátogatásról is. És ha az ember elgondolja, hogy egykoron ebben a városban lakott és dolgozott a bátor kálvinista, az unitarizmus híres támadója, Mélius, s ha az ember elgondolja, hogy 1567-ben itt tartották a híres debreceni zsinatot, amelyet a mi dordrechtli zsinatunkkal hasonlítanak össze, mely zsinaton a Heidelbergi Kátét és a II. Helvét Hitvallást fogadták el hitvallásukul, akkor nagyon fájdalmas pillanatok él át. Amiket mondtam, azokat megszokott jelenségnek tekinthetünk. Ezek a tények nem önmagukban álló tények. Az itteni egész életgyakorlatnak keresztmetszetei ezek.

A kálvinista élet alábukott. A reformátusokat az elvilágiasodás bűne ragadta magával. (Hátha még a sírban nyugvó professzorom, az Úr 1956-dik esztendejében látná Debrecen a világhoz való szabódása és alakulása bűnében! – Horváth László megjegyzése). A református egyház itt „nép egyház”, de nem ideális értelemben, hanem a szónak legszomorúbb reális értelmében, s mégis nem hagytam el Debrecen pesszimiztikusan, hanem optimiztikusan, mert azt tapasztaltam, hogy meg van a vágyakozás arra, hogy ismét jó kálvinisták legyenek. De ez óriási erőfeszítésbe fog kerülni. Azt még nem lehet előre megmondani, hogy egy nagy, öntudatos református ébredés, nagy gátlásokba fog-e ütközni. Lehet, hogy még elviselhető lesz. Mindenesetre, a nehezen mozdulni-tudás (tehát: lomhaság) és a megszokottság egy

kálvin ébredésnek talán keményebb ellenségeként fog jelentkezni, mint az elvek szerint mutatkozó nyílt és határozott ellenségeskedés. És ezután különösen: az öntudatlanság. Különösen Debrecenben éreztem nagyon erősen, hogy a református németalföldnek nem szabad a segédnyújtó kezét levennie a magyar reformátusokról. Mert olyan szívesen figyelnek fel az elvi, lényegi (princiális) bizonyosságtevésekre. Az arcokról leolvasható, ha nem is szomjúság, de mégis lelki eleven-ség él a magyar reformátusban, a református igazságok hallatán.

„Mindenkinek a szívére írom, hogy tartsunk élő kapcsolatot a magyar reformátusokkal, keressük meg a központi helyeiken őket és az Isten Igének örök igazságaira figyelmeztessük, amint ezt az igazságokat a kálvinizmus vallotta meg és buzdítsuk őket arra, hogy ragaszkodjanak ezekhez az igazságokhoz és tanulmányozzák ezeket. S aki fölkeresi őket, csak úgy keresse fel, ha isteni küldetést érez a számukra. Az ember érzi, hogy a magyar kálvinizmusnak lelki támogatásra van szüksége és ezt nyújtani kell a Jézusnak szent akarataért. S végül a magyarokért többet kell tennünk és nagyobb értékeket kell jelentenünk a számukra. Szomorú az én szívem, hogy én (betegsége miatt, csonthártya-gyulladás, s orvosi tilalma dacára – Horváth László megjegyzése) többet nem gyűjthattam a magyaroknak és éppenséggel Debrecenben. A magyar kálvinizmusnak ügye, sohase hagyjon nyugtot a mi szíveinknek”. (De Reformatie, 1928. szept. 14. nr. 50, 360–61)

Vajon azóta másként néz ki a mi református magyar állapotunk? Vasárnap megszentelés. Az egész Székelyföldön, csekély kivétellel, az Úr-napja is olyan „munkanap”, mint a hétköznapi bármelyike. Ha figyelmezteti az ember a vasárnap szántókat, boronálókat, vetőket, szénagyűjtőket, trágyahordókat és a többi munkásokat, nem is beszélve az aratókról és a cséplőkről: „atyámfia, miért fog be máma és miért megy a mezőre? Hiszen ez az Úr napja, s várja magát az Isten háza, a szent Úr Jézus az Ő szent Igéjével”, azt a feleletet kapja, az indulatba jött atyafitól, hogy „tiszteletes úr, hát nem fizettem meg becsületesen a képét, s nem fizettem becsületesen az egyház fenntartási díjat, hát akkor mit akar tőlem? Elégedjen meg a sorsával, s ne zaklassa az embernek a lelkét, mert van elég, ami zaklassa.” És tartják a papot a gyászatári szereléknek, hogy „szép”, sőt „gyönyörű” halotti prédiká-

cióval elprédikálja és kikísérje az Úrnapján is hétköznapi munkában, egy életen át fáradozó, önmagában emésztő atyafiakat.

Ó református Sion, hova jutottál?

Úgy viselkedsz, mint aki számára nem áll az Istennek évezredek rendelkezése: „hogya az Úr-napját megszenteld”. Nem hallod, a dicsőséges református múltadból, a Bocskai és Bethlen Gábor korszakából atyáid hitvalló vallomását, s nem látod az ő ünnepmegszentelésüknek szépséges tényeit. Bedugtad már füledet XVI. századbeli atyáid figyelmeztető hitvallása előtt is, amikor hozzád így szólnak: „Megszentelni a békesség napját ez teszi: az Istent Lélekben és igazságban imádni és valamely meghatározott napon az Isten nyilvános tiszteletére rendelt szokásokat illendő renddel az Isten törvénye szerint megtartani, a testnek a testi munkától pihenést engedni, hanem az isteni munkában foglalkozni”. (Debr. Hitvallás. 4. parancsolat magyarázatából Kiss Á. i. m. 277.)

Csoda-e, hogy az Isten-vereése rajtunk, amikor egy tízezernél több lélekszámú gyülekezetben a reformáció napján tizennyolcan hallgatták az Igét és 1956 egyik nyári délutánján pedig, tizenketten.

Csoda-e, hogy ver minket az Isten, amikor 1956 nyarán az egyik marosmenti lelkipásztor a lelkészértekezleten arról beszélt, nagy lelki fájdalommal, hogy a falu kocsmárosa milyen örömtől sugárzó arccal újságolta, hogy „most már nekem is örömöm van, tiszteletes úr, mert kezd menni”, s ami megy, az az alkohol fogyasztás, mert az egyhónapi alkoholfogyasztás tizenegyezer lej forgalmat jelentett neki, egy – pár család kivételével – tiszta református magyarokból álló, hétszáz lelkes gyülekezetben.

Valóban, mély bűnbánattal kell kérnünk az Isten Szentlelkét, hogy támasszon köztünk: új Nehemiásokat.

Csoda-e, ha ver minket az Isten? Amikor ilyen megdöbbentő adatok mellett az egyház fenntartásra hozott áldozatok, az ember bűnös szenvedélyeire adott kiadások mellett alig mutatnak számbavehető, komoly, hitbeli megfontolást.

Csoda-e ezek után, ha már-már a vezetők is megtántorodnak, s feltámad szívükben az a kétségbe ejtő gondolat, hogy hagyjuk a szórványokat, ha csak az anyagyülekezeteket fenn tudjuk valahogy tartani? Még gondolhatni is iszonyú és istentelen.

Valóban „szociális válságba” jutottunk. Valóban szükség van itt Nehemia szociális tudatára és hívő bátorságára. Szükség van, hogy a XVI. század zsinati végzéseiből megértsük a felénk hangzó szociális intéseket, s védjük az Ige hatalmával az alattvalók jogait, a munkások béreit, s felvegyük a küzdelmet a heréknek és a kizsákmányolóknak, a lelketlen uzsorásoknak és tékozlóknak minden formájú néptiprása ellen a harcot. (Debr. Hitvallás. Kiss Áron i. m. 280, 260–262)

De ahhoz, hogy ezt tehesük, szükséges az, hogy mint a Jeruzsálem és a szent templomot a zsidó nép, Nehemia vezetése alatt, visszatérjünk az „erő forrásához”, az Igéhez, ennek ítéletei és kegyelme ígéreteihez, imádkozó lélekkel. Tehát szükséges, „az Ige-hirdetésünknek” a megújulása.

Hitvallásaink rámutatnak, hogy ennek első forrása: a Szentírásnak naponkénti hívő olvasása: „Hanem azt mondjuk, hogy kell a Szentírást mindenkinek olvasni és tudni, mind addig, míg az Igének helyes magyarázásával, mely az eklézsiában kiszolgáltatik, magát megerősítheti és a hamis prófétákat mind megismerheti s mind eltávoztathatja. De azt is hozzátesszük, nem hogy a Szentírásnak olvasása, hozzáadván azt, aki minden hűséges lelki tanítótól megkívánatik, hogy azt hűségesen magyaráznák”. (Tarczal-Tordai Hitvallás. Kiss Áron i. m. 353)

„Mint hogy a Szentlélek átkot dörög azokra, akik az Isten munkáját csalárdul végezik, emlékezzenek meg a lelkipásztorok, hogy ők nem tunya heverésre, sem nem külső gazdálkodásra, hanem az Úr gabonájában hívattattak, amelyben olvasással, tanulással és tanítással kell foglalkozniuk. Különben a nem tanulók, a hanyagok és a Szentírásban jobban-jobban előre-nem-haladók, mint haszontalan béres szolgák fognak elűzetni”. (Jeremiás 48,10)

„A próféták és az apostolok írásaiból teljes egyházi beszédeket köteleztetnek meríteni, mégpedig azért, hogy mind a pásztor, mind a hallgatók, naponként jobban előhaladjanak és növekedjenek a mennyei tudomány ismeretében.” (Lk 16,29) (Felső Magyarországi cikkek 1595, VI. „Tanulni és tanítani kell”. XI. „Micsoda forrásból kell a prédikációt meríteni”, Kiss Á. i.m. 711.)

Valaha a magyar református Sion igehirdetése erőteljes igehirdetés volt. Tisztán zengett atyáink ajkán az Ige. Nem emberi bölcselke-

déssel magyarálták, de a Szentírást a Szentírással értelmezték, amint ezt szigorúan előírja a Debreceni Hitvallás is, amiről tanúskodnak a XVI. és XVII. századbeli református atyánk teológiai és gyakorlati-kegyességi iratai is. Ma, semmi ellenőrzés, semmi örökös. Minden teológia tárt karú befogadásra talál a lelkipásztorképző intézetekben, s a tiszta református teológiának „a bujdosó kuruc” keserves szerepe jutott a mi magyar református XX. századbeli egyházunkban. Kálvin nagy francia ismerője, Doumergue, mit mond idevonatkozólag a nálunk tett tapasztalatairól 1909-ben: „Szigorú ortodoxiával itt nem találkozunk.” (A szigorú kálvinizmus zászlaját 1916-ban, dr. Kuypernek a Magyarországon járta alkalmával bontotta ki dr. Sebestyén Jenő! H. L.) Ha valaki az ellenkezőjét állítaná, tévedne. A teológiai akadémiák és valószínűleg a lelkészi kar is szabadon csatlakozik egyik vagy másik irányhoz. Vannak egyházak, melyekben az ortodox hit szunnyadozik, de olyanok is vannak, melyekben új életre kap. Egyik legfontosabb jelenség az, hogy általános a nézet, hogy a kálvinista egyháznak bizonyos újításra van szüksége, ami részben már meg is indult.”

„Hű marad-e a magyar kálvinizmus az ősi hagyományainak? Képes lesz-e a nagy történelmi szerepét tovább folytatni? Sokakat aggodalom fog el, ha erre gondolnak. Az élet sokat ígér, keveset ad. A magyarok az ő történelmüket, nyelvüket, szabadságukat, függetlenségükért vívott harcukban megnyilvánult hősiességüket, modern kultúrájukat a kálvinista hitnek köszönhetik. Kívánom, találják meg a magyarok azt, amit keresnek: ősi hitükben, az igaz hitben, az igazi keresztyén hitben való megújulásukat, megerősödésüket!” (Genfi Emlékkönyv 84.)

Tehát, a reformáció útját! Doumergue is hangsúlyozza, hogy rá kell ébrednünk a református-mivoltunknak a tiszta és erőteljes tudatára! Tehát ugyanazt látja szükségesnek, amit a másik nagy külföldi kálvinista, a holland dr. Hepp professzor. S ha ma meghallgatnák igehirdetésünket, s megnéznék a mai lelkipásztori kar teológiai felfogását, vajon mit mondanának? A magyarországi kálvinizmus „új teológiai orientációba” kezdett, s a keresztyénség oekuménitását írta a zászlájára, s az Evangéliumot a világ arculatára fordította, s a világ kedvéért „kifordította” a maga igazi valójából. Mit mondana Doumergue, vagy Hepp, és mit mondanának magyar református atyáink, ha ma

körülnéznének a magyar Sion falain belül, a teológiai áramlatokon és a magyar református lelkipásztorok igehirdetésének hallatán?

Hallanának tiszta unitárius, vagyis Szentháromság tagadó prédikációt, miképpen nekünk is négy éven át kellett hallgatni az egyik magyar teológiai akadémián Krisztus Istenségét tagadó, unitárius meggyőződésű „református” teológiai tanárt.

A magyar Sion falain belül „mindent” lehet szellemileg elkövetni, mert lehetővé teszi a deformált, vagyis az Ige vonalától messze romlott egyházkormányzati rendszerünk, amelyben az igés elvek helyett, az egyéni és családi protekció vezérelve az uralkodó: az amicitia, supra principia!

Ha a reformátustól eltérő és idegen szellemiségű teológiai tanárok existálhatnak a magyar református teológiai akadémiákon, akkor milyen szellemiséget mutathat a lelkipásztorok igehirdetése? Ezer arcút. Az egyik elhunyt teológiai professzorunk egy egész sorát idézte azoknak a teológiai irányoknak és áramlatoknak, amelyek mind helyet és kenyeret kaptak a magyar református akadémiákon.

A magyar református XX. századbeli Sion még nem ébredt döbbenetesen tudatára annak, amire az egész Szentírás figyelmeztet, s amit a Nehemia példája is tanúsít, hogy a felfogás és a gyakorlat, a tan és az élet összetartozik az Isten akarata szerint.

„A tan: az igazság elmondása. Isten a tiszta és teljes igazság, a tan tehát: Isten látása, értése, gondolatainak utánagondolása, akaratának akarása, cselekvése. Így az igazi tan mindig theocentrikus, azaz Istenre irányul, Istent keresi, Istenről tanít, mégpedig főként a Szentírás alapján. Ezért mondja Kálvin az Institutio első könyvének végén: „A mi okosságunk nem lehet semmi egyéb, mint az, hogy kegyes tanulékonyossággal magunkévá tegyük mindazt, ami a Szentírásban foglaltatik.” Magunkévá tegyük! Ez nemcsak azt jelenti, hogy megtanuljuk, hanem azt is, hogy cselekedjük. „Az ismeret vagy tan, cselekedetté alakul és a cselekedetek azon célokra irányulnak, amelyeket a tiszta és a helyes tan határoz meg és jelöl ki. A tudomány vagy tan tehát az Isten igazságának minél teljesebb megismerésére és cselekvésére törekszik és így nem egyéb, mint az Örökkévaló felé törekvés egyik módja. Nagyon helytelenül gondolkodik ezért az, aki a tant kevésre becsüli vagy

megveti. Mert egyetlen helyes tan milliók üdvösségét szerezheti meg, s egyetlen hazug tan, milliókat dönthet kárhozatba. Ezért az Istent tanuló és tanító ember a legszentebb szolgálatot végezi. Minél többet tudok, annál közelebb jutok a mindent tudó Istenhez, s minél tanulatlanabb vagyok, annál távolabb esem Istentől; a tanulatlan papok, presbiterek, egyháztagok: Istentől távolodó, hulló csillagok. Ezért volt mindig fontos a tan, a református reformátorok szemében.” (Dr. Budai Gergely: A tan a reformációban. Kálvinista Szemle. 42. XIII. 1932, 333.)

Vajon hogy fénylenek a mai magyar református „Csillagok”? Mert „a lelkipásztorok csillagok, a világ világossága és föld sava: minélfogva a magunk egyházaink előtt szent és ártatlan étellel, tiszta tudománnyal tartoznak jární”. (Debreceni Hitvallás. Kiss Á. i. m. 581.)

Milyen fényt hintenek az igehirdetésben a XX. századi magyar református lelkipásztorok? Az erdélyi Sionunkban, az Úr (évében) 1956. esztendejében egyetemesen elrendelt prédikáció, közösségi munka, milyen képet mutat az egyházmegyei bíráló bizottságok mérlegén? A beszédek javarésze az úgynevezett „mottos”-beszédek kategóriájába tartozik. A textusba, mint üres hordóba, hordja az igehirdetők javarésze a maga tanultsága és olvasottsága szerinti bölcsességét, képzeletvilágát, vagy e világból szerzett ismereteit. Alig akadt a beszédek között „textus-szerű” beszéd, vagyis amelyik az Ige mélyére ment és kihámozta, Szentírás igaz értelmezéssel, az Isten üzenetét ama textuson keresztül. A legtöbb beszédben Krisztus a beszéd végén csak „flastromként” ragasztatott hozzá, s csattogóként az ostor végén. S alig akad beszéd, amelyben az Isten Fiának fősége hordta volna az egész beszédet és mondotta volna el a Megváltó üzenetét a gyülekezetnek. A temetési beszédek javarészeben még csak említés sem tétetett arról, hogy Krisztus föltámadt és arról, hogy mit szerzett nekünk az örökéletre az Ő feltámadásával, mennybemenetelével és az Atya színe előtt érettünk való közbenjárásával.

Vajon nem áll-e most is a magyar református egyházban fellelhető igehirdetésre a nagy átlagot véve, a 26 évvel ezelőtti megállapításunk, hogy: „a mai magyar református egyházban nincs ötlet, ethikett, motó-prédikáció és sokszor mégis a szalon pintyőke csicsérgésére emlékeztető igehirdetés hangjait halljuk, csak itt-ott zúg bele az Írás prófé-

táira és apostolaira emlékeztető Írás-szerű, azaz valóságos kálvinista igehirdetés”. (Horváth László: A Kálvinizmus és a Dogma. Hódmezővásárhely, 1930. 127.)

Mikor döbben rá már, hogy „nem a juhok a pásztort, hanem a pásztor tereli a juhokat”. (Debr. Hitvallás) Mikor érti meg már a magyar református egyház, hogy nem az ember, s a világ arculatára kell alakítani az evangéliumot, hanem az evangélium akarata az embert és a világot a Szentlélek erejével.

Mikor vállaljuk el azt a szent harcot, amellyel ellent állunk a különböző igéjű „megrendeléseknek” és „a pokol kapui ellen” is mondjuk az igazat és tanítunk az ördög és „a gonosz emberek akarata ellenére is”? (Debr. Hitvallás. Kiss Á. i. m. 586.)

A magyar református egyháznak tudnia kell, hogy századokon keresztül igés volt az élete és ez az élet a „hitzabadság diadal énekéből, a hitért és nemzeti szabadságért üldözöttek zsoltáraiból, imáiból, mártírok könnyeiből és véréből, Isten Lelkétől ihletett nagy szellemek munkájából, nélkülözéseiből, könnyörgéseiből, áldozni kész jó lelkek gondviseléseiből” (Nagy Károly: Református Prédikatori Tár. Kvár 1912, 101.) nyerte a maga gazdag tartalmát.

Tehát, Nehemiaként „ébernek” kell lennie, úgy szent öröksége, mint a jelenben és a jövőben, reávaró szent feladatai tekintetében. Jobban, mint valaha rá kell figyelni Nehemiára, mert ha van Isten nyájának vezetője, aki magában hordta az Ige tiszta tudatát, s ha van még Isten szíve szerinti igazi lelki gondozó és áldással munkálkodó Néppásztor, úgy Nehemia volt az, mert azon az őrhelyen, ahová állította őt az Úr, a szent Igében megszabott legszigorúbb követelmények szerint: éber volt. Magyar református Sion: „Légy éber, ah, napod bármerre fordul, mert szüntelen vigyáz az ellen. S a Szentek Szentjét elfoglalja orvul, ha égő hittel telve nincs. Ő szüntelen, légy éber s imádkozzál Sion”.

Mert csak éberséggel lehattunk résen az Ige-fegyverével az Isten világügyének nyílt ellenségeivel s a nép, az Istennépe élete és sorsa, saját vérű renegátjaival szemben úgy, ahogy ezt tőlünk Isten megkívánja. Mert csak lelki éberséggel lehattunk az Isten szent ügyének áldott munkásai, s az Isten által megváltott emberiség fejlődési lehetőségének továbbvivő eszközei!

Másként nem, mert másként magunk is a hitetők elhíttettjei leszünk, s így a történelem örökös Géseim-jeivel, Sanballath-jaival és Tóbiásaival szemben, nem tudjuk a nehemiási győzelmet megszerezni, az Isten szent ügyének és népének.

Meg kell tanulnunk Nehemiától, hogy mit jelent egy erőszakos, zsarnoki hatalommal teljes világban rendületlenül bízni az Istenben, az Ő Igéjének szilárd erejében és gyógyító hatalmában. (Zsolt. 107,20)

Érezniük kell újból az egyik erdélyi fénylő pásztor-csillaggal azt, hogy: „Atyánk, Istenünk! Mind azt az áldást, mit e világnak adtál, a mi Urunk Jézus Krisztusunkban és az Ő szent evangéliumában, ma mélyebben érezzük, mint valaha. Ma, midőn a bűnnek, emberi gonoszságnak átka, mint egy mindent elpusztítóval fenyegető özönvíz árad el a világon, s nyomában ott jár a pusztulás és a halál: ma érezzük igazán, mit tesz Benned bízhatni, a Te Atyai orcád elé gyermeki bizalommal mehetni, sorsunkat a Te kezében tudni, bűnbocsánatnak és örökéletnek bizonyosságában élni, szenvedni és meghalni.” (Nagy Károly. Református Szemle. 1917. 36. sz. 377 o.)

Érezniük kell azt, amit Kálvin a szívünkre kötött, hogy a világ sorsáért, különösen a lelki és szellemi életet illetően, mi világító csillagok, evangéliumi pásztorok felelősséggel tartozunk az Úristen színe előtt, mert a világ „hamis és veszedelmes tévelygésekbe esik bele, hacsak a pásztorok a legnagyobb bölcsességgel elejét nem veszik.” (Inst. IV. 12,19)

Igen, az Ige bölcsességével! Hivatásunk prófétikus, mert próféta az – Kálvin szerint – „akiben az Úr Jézus Krisztusban megjelenő dicsőség a földi élet árnyékai között is, olyan erővel és határozottsággal jelenik meg, hogy világosságunkkal egy korszakot, egy darab földet behintenek, s mint sötétségben világoskodó lámpások, irányt mutatnak, biztatnak és vigasztalnak Annak az erejével, akinek a képében járnak”.

Prófétikus felelősséggel kell tehát járnunk az élet útjait és így tekintenünk a nekünk adott időt. Úgy, amint kegyes atyánk vallomásából halljuk: „Nem lehet hát veszteg állnom, mert az álom elnyomhatja a lelkemet. A szövetnek lánggal égjen, legyünk ébren, az Úr még ma itt lehet. A kürtzengés máris hallik, már hajnallik, útban már az angyalok. Életem csak egy tenyérszámokéri Jézusom, ha meghalok.” (Szőnyi Benjámin XVII. század. Az én időm. A mi énekeink. Kvár 1943. 12.)

Ő, azért imádkozzunk, hogy az Úr küldje Szentlelkét és az ezer bajban vergődő Sionunkat építse meg az ő romlásából. Több mint fél évszázaddal ezelőtt, valaki így kiáltott fel: „Egyházi életünknek meddősege sok esetben azért állott elő, mert politikai érdekek útvesztőibe és az adminisztráció terméketlenségébe terelte a legjobb erőink tevékenységét, az egyházi élet belső erőinek fejlesztése helyett! Az idők fordulásaiban az Ige egyháza nem félhet, mert tartalma örök: a Krisztus. Ha Őt követi, nem félhet semmitől. Csak serkenjünk fel egyszer a letargiából, hogy világosodjék meg előttünk a Krisztus, akkor bátran a győzelem biztos reményével vehetjük fel a küzdelmet, mert velünk az Ige: a Krisztus, az Ő világgyőző hatalmával.” (PREIL 1892, 372.)

Ő, jövel Szentlélek Úristen, tedd egyházunkat, a magyar Siont, igazán a Krisztus református egyházává!

Ő, hadd legyen erkölcsi ereje és önbizalma arra, hogy az Ige követelményeit és következményeit levonja és alkalmazza a szolgálatában!

Ő, add, hogy kikerüljünk bálványaink hatalmából! (R. S. 1930, 310-311)

Ő, Szentlélek Úristen, fejtsd ki a mennyei Krisztusunk fenségét, a földön és sokszor a mi református egyházunkban is, agyonglóriázott, bűnös emberi dicsőségek sötét árnyékvilágából! Mutasd meg nekünk a Krisztus Urunk egyedüli glóriáját, az Ő ígés, református szentegyházában! Ő, jövel Szentlélek Úristen, mert az utánad való kiáltás egyre jobban elhalkul az ajkakon, s egyre éktelenebb lármával csap az égre az Isten-tagadók bosszús lármája! Jövel Szentlélek Úristen, mert ím, látod, gyermekeink már alig maradtak, kik a szent keresztség kötelezettségével a Krisztusban való hitet tanulják! Jövel, mert egyre sokasodnak, akik a konfirmációi és úrvacsorai bizonyágtevésüket elfelejtik s testestől, lelkestől ez átok verte világhoz, sokszor orcátlannul tüntető hűtlenséggel odafarolnak! Jövel, mert még egyházunkban is szívkönyvet meghazudtoló mosolygó farizeizmust találsz, s kettős nyelven beszélni tudást, a kanaáni és a philiszteusi nyelven való beszélést, a pünkösdi kettős tüzes nyelvnek az őszintesége, bizonyágtevő ereje helyett. Ő, jöjj, s az Annások és Kajafások, a Heródesek és a Pontius Pilátusok világában mutasd meg nekünk az igazi Főpapunkat és Világkormányzó Jézusunkat. Rázd fel az aléltságból a XX. szá-

zad Sionjának két világháború üszkös romjai között, életét tengető Új Izrael elalélt lelkét!

Ó, Isten, atyáink Istene, légy hozzánk is irgalmas, mint egykoron a régi Izraelhez, Nehemia idején! Légy irántunk is késedelmes a haragra és nagykegyelmű! Emlékezzél meg szent ígéreteidről, melyeket a XVI. században református atyáinknak tettél, hogy a töredelmes szívet te szereted és az engedelmes lelket meg nem veted! Szólj újra hozzánk, hogy a Hozzád megtérőket szent Fiadban magadhoz öleled, s a bűneink miatt szétszórt népünket, még a világ túlsó sarkaiból is újból összegyűjtöd, s beviszed őket arra a helyre, amelyet ígértél nekik és adtál örök rendeléssel! Hirdesd újból egyházunknak, hogy ne félj Sion, ímhol jön a te szabadítód! A porból is megépíted Sion kapuit és falait. A sír széléről is visszahozlak téged és megmutatom, hogy én vagyok a te Istened, hogy hirdesd annak a nagyságos tetteit, ki az alacsony felemeli a porból s a szűkölködőt megaláztatja, és a megaláztatottat felmagasztalja és a halálra jutottat az élet útjára segíti. S az üszkös, romok között heverő Sionból dicsőségesen munkálkodó egyházat állít helyre.

Ó, jövel Szentlélek Úristen, támassz közöttünk is Nehemiásokat és nehemiási reformátorokat. Olyanokat, mint voltak magyar reformátoraink is, akik jöttek a XVI. században „az ellentétet is megdöbentő küzdelmek századában”. Igen, amikor sírt a föld és elerőtlenült mindenki, aki azon lakott. (Ef. 4,3). „Jöttek és nem rettegtek. Nem tudták volna, hogy mi vár rájuk? Igen, ma romok, a felégetett falvak között járván nemcsak olvasták, mi sors érte azokat, akik hirdették Istennek akaratát egykoron, hanem maguk is szenvedtek, viszontag, csúfolódásokat és ostromozásokat, annakfelette kötözéseket és tömlőcöt.” (Zsid. 11,36)

„Mert ugyanaz volt itt mindig a próféták, az apostolok sorsa: kikre nem volt méltó e világ: pusztákon bujdosnak, hegyekben, barlangokban és földnek hasadékaiban.” (Zsid. 11,28). „Igen, de ezekből épült fel Krisztus egyháza.”

„De volt fegyverük: az Ige, s ez hozott bizalmat és reményt a szívekbe. A romok között templomok, iskolák épültek, amelyekből énekek szálltak fel lelkesen, s amelyekből hangzik az a beszéd, amely megmarad, mely megtart.”

„A keresztyénségnek, a maga tisztaságában, visszaállított (reformációs) tanításai, a népünk lelkéből kiváltották a nemesebb érzéseket, a komoly, szent elhatározásokat. Országgyűlési végzések, csataterék, áldozatkészség, beszéltek idők folyamán a megnevesült érzésekről, elhatározásról, munkásságról. Igen, „teremték számunkra emberek, kik jöttek a nagy nyomorúságból és megmosták, megfehéřítették ruháikat a Bárány vérében” (Jel. 7,14). „Férfiak, akik érezték, hogy itt küldetésük van, érezték és küldetésüknek megfelelni igyekeztek. Haladtak füstfelhőkön, porfelhőkön, mindennemű omladékokon át és alig tudjuk elképzelni a nehézségeket, a sziklát, a fehéřlő csontokat, amelyek mellett jártak. Volt erejük, nem ismerték a bizonytalanságot, amely a munkára képtelen, hanem érezték a bizonyosságot, a kipusztíthatatlan őserőt, amely bennük érvényesült. Érezték, mint a próféták egykoron és az apostolok.” (Pruzsinszky Pál: *Hitünk hősei a XVI. században. Az Ige-hirdetők 20–26*)

Igen, mint egykor, Nehemia!

Százados református hitvallásunk a Debreceni Hitvallás, a nagyobb cikkek 42. cikkében, a lelkipásztorok fegyvereiről tárgyalva így szól: „A lelkipásztorok mennyei fegyverekkel legyenek felszerelve: szent bibliával, és a megpróbált tudósok magyarázataival...” A 74. cikkben pedig azt mondja, hogy: „az olyan tudós férfiak írásait, amelyek megegyeznek a szent bibliával és az apostoli hitformával „be vesszük, helyben hagyjuk”, mert elismerjük, hogy az írások kegyes és katolikus magyarázata „az Isten ajándéka” (I. Kor. 12), s hogy az igaz és helyes magyarázatokat, doktorokat, evangélistákat, az Isten ajándékozta és küldi.” (Kiss Á. 583, 612.)

Ilyen gondolatokkal fogadjuk az Írás e tudós magyarázójának L. Oranje-nak is: Nehemia könyvét. A cél a romban levő Sion, Isten kegyelme általi megépítésének a megmutatása a Nehemia ígés és szentlelkes szolgálatán keresztül. Ilyen céllal buzdítottam a holland nyelv megtanítása után Szabó József lelkipásztor barátomat e könyv lefordítására. A fordítás szöveghűségét fejezetről-fejezetre ellenőriztem, míg az I., V. fejezeteket szabad alakítással, magam dolgoztam át magyarra.

Illesse elismerés az én kedves barátomat azért a szívós szorgalomért, amellyel hetente – szép és csúf időben, napsütésben és zápor-



esőben is, megtette a kétszer tizennégy kilométernyi utat gyalog azért, hogy négy felnőtt gyermekről gondot viselő apai elfoglaltsága dacára megtanulhassa annak a népnek a nyelvét, amelynek egyetemere mindig vágyott, de amelytől az egyházunkban már megszokottá vált „mostoha kezelés”, vágyai ellenére elütötte. S Hollandiát nem látva, s holland egyetemen nem járva, az Isten kegyelméből a református hit kitartó buzgóságával, a holland református irodalmat mégis lelki kincsei közé számíthatja.

Ajánljuk e könyvet magyar fordításban a Jövendőnk drága ígéreteinek, az ifjú Timotheusoknak, a Theológiai Akadémia ifjúságának azzal az imádságos óhajjal, hogy hadd ismerjék meg az Ige-szolgálatra való felkészülés áldott idején: az Isten nagyságos tetteit, a Nehemia Ige-szolgálatán, egyházépítésén és néppásztorlásán keresztül. Hadd harsogjon az Ige biztos zengésű trombitája az ajkukon, s hadd vegyék az Ige lándzsáját, vakoló kanalát és csákányát a kezükbe, szentegyházunk építésére és hadd hordjanak Istentől kapott képességeikkel szerény tégladarabokat a szent Sionnak építéséhez. Hadd legyen örömük, a fáradságos, küzdelemmel és szenvedéssel teljes Ige-szolgálatuk után a Nehemia öröme, hogy hálaimát rebeghessenek egykoron ajkaik azért, hogy a parányi életük által is elvégezte az Úr a Siont építő szándékait és tetteit. Hadd zengjen mindannyiunk ajkán az ősi énekünk: „Akik bíznak az Istenben, az Istennek beszédében, kik maradnak szerzésében, ezek lépnek erősségben mintegy kőszál keménységben idvezülnek hitből”. (1778 Debrecen: A mi énekeink. Kvár 1943, 5.)

Hadd zengjen nehéz, a XX. századi Ige-szolgálatunk közepette, a Szentháromság Istenbe vetett hitünk vallomása: „Mentsvárunk minnekünk az Úr, s a zord időben sziklavár, s bár paskol az orkán vadul, ott szívünk menhelyre talál”. „Úgy, úgy bízunk az Úrban, mentsvárunk Ő, mentsvárunk Ő! Ó Jézusunk, Tebenned megnyugszunk mi, Te zord viharban, Sziklavár”. Hadd zengjen nemzetségeken keresztül a Siont építők Istenben való bizodalmanak szent dala: „Megáll az Istennek Igéje és nem állhat senki ellene, a nagy Isten vagyon mivelünk és Szentlelke lakozik bennünk”. (Énekeskönyv XVIII.).

Kelt: Magyarregénben, a Reformáció 439. évfordulóján. Horváth László.

Köszönjük Pap Judithnak a Horváth László féle előszó beírását a kifakult és nehezen olvasható gépírásos szövegről. Az előszó kelte a jelzett időpont szerint 1956 októberére esik. A Nehémia-Nehemiás névváltozatot a szerző nem használta következetesen, mi a kéziratot követve, változatlanul hagytuk a Horváth László szövegét.

A fordítás alapjául szolgáló könyv szerzőjének a teljes nevét és művének a címét könyvtári katalógusban találtuk meg: Leendert Oranje Czn.: Nehemia, de held Gods. Naamlose Vennootschap W. D. Meinema, 16x21cm, 271 pag., ill. van Jac Eriks Noot. Delft, 1930. Második kiadás: 1931.

Lukács Olga:

## Adalékok az erdélyi románok reformációjához

Az erdélyi románság és a reformáció kapcsolatának historiográfiája azon témák közé tartozik, amelyet különböző korban és különböző történeti iskolákban eltérő módon értelmeztek. Jelentősége napjainkban is vitatott téma. E tanulmány arra tesz kísérletet, hogy bemutassa a legújabb kutatások eredményét e témában, figyelembe véve a legkülönbözőbb álláspontokat.

### A 16. századi románság általános helyzete

A 16. század közepéig az erdélyi román társadalomhoz vajmi kevés jutott el a humanizmus és a reneszánsz hatásából. Ez magyarázható részben azzal, hogy a románságnak nem volt olyan társadalmi elitje, amelyik képviselhette volna őket, illetve jelentős érdekei lettek volna az állam vezetésében, másrészt pedig, nem voltak olyan anyagi forrásaik, amelyek lehetővé tették volna a nagy példányszámú és változatos könyvek kinyomtatását. A románság akkulturációja pedig, még a leggyengébb nyugati szintet sem ütötte meg, ugyanakkor a hívek tömegeit különösebben nem érdekelte a megváltás gondolata.

Az erdélyi románok bevonása a reformáció keretei közé egy nagyobb tervnek volt a része, amely az egész keleti, ortodox egyházat célozta meg.<sup>1</sup> Ennek ellenére, az erdélyi reformátorok minimális energiát fektettek a románok megtérítésébe. A románok egy alaktalan, ismeretlen embertömeget alkottak a fejedelemségen belül, így megtérítésük semmi előnyt nem jelentett volna a helyi reformáció ügyének. Sőt, a nagyrészt írástudatlan, babonákkal sűrűn átszőtt hit fogságában élő románok megtérítése, tetemes anyagi befektetést igényelt volna,

<sup>1</sup> Ld. Holban, Maria: En marge de la croisade protestante du groupe de Urach pour la diffusion de l'Évangile dans les langues nationales du Sud-Est Européen – l'épisode Wolff Schreiber. In: *Revue des Études Sud-Est Européennes*. II/1-2. 1964, 129. p.

hogy tankönyveket nyomtassanak és osszanak szét köztük, és iskolákat nyissanak és tartsanak fenn tanításukra, mivel a missziós törekvéseknek csak így lehetett volna érvényt szerezni. Ezen kívül pedig a bel- és külpolitikai helyzet sem kedvezett, hiszen a fejedelemség fennmaradásáért küzdött, a Habsburg-, vagy a Török Birodalom bekebelezés elkerülése között lavírozott.

A románok reformációjával kapcsolatosan, tudományosan jól megalapozott, mindenképp újszerű Ana Dumitran történésznek az a megállapítása, hogy a reformáció célja az volt, hogy mind az ortodox, mind a katolikus vallású románokat megnyerjék az új egyháznak. A katolikus románok ez irányban fogékonyabbaknak bizonyultak, valószínűleg ők segítették a román közösség megreformálását célul kitűző felekezeti politika kialakítását is. Dumitran véleménye szerint a román katolikusok abban reménykedtek, hogy a szász és a magyar protestáns egyházak mintájára megalakuló román protestáns egyház létrejötte, az alkotmányos rendbe való betagozódás lehetőségét fogja eredményezni, valamint egy olyan intézményesített egyház megalakulását, amelyben saját nyelvéket használhatták volna.<sup>2</sup>

A románok vallásos életében is történtek változások a 16. században. Ennek legkézenfekvőbb bizonyítéka a megjelentetett vallásos iratok román fordításai.

Amennyiben ezeket az iratokat tekintjük a hittérítés fegyvereinek, maga a román „reformátori” püspökség is hamarabb keletkezhetett volna, hogy hivatalos keretet adjon a térítésnek. Mivel azonban a románokat alig 1566-ban kezdték el református hitre téríteni, ha annak az évnek az eseményeit is figyelembe vesszük, úgy tűnik, hogy a reformáció a románok körében inkább az unitárius hittel szemben elszenvedett vereség miatt akart kárpótlás lenni. Különösen ha arra gondolunk, hogy amint az unitarianizmus konszolidálódott, úgy a románok szellemi fejlődése egyre kevésbé foglalkoztatta a korábbi hittérítőket, és ismét magukra hagyták őket, hogy az elkezdett reformációt ők maguk folytassák a saját szükségleteik szerint.

<sup>2</sup> Dumitran, Ana: A 16. századi román református püspökség. In *A püspöki intézmény kialakulása és fejlődése Erdélyben 1740-ig*. I., 2010, 119–151.p.

Az 1566-os szebeni országgyűlés felhatalmazta Gheorghe de Sân-georz szuperintendenst arra, hogy az összes román fölött rendelkezzen. Ugyanakkor megbízta azzal is, hogy térítse át őket „az igazi keresztény hitre”, akik már több mint két évtizede kapcsolatba kerültek az új tanokkal. Ugyanis létezett a *Káténak* két fordítása (Szeben 1544 és Brassó 1560),<sup>3</sup> és az *Evangéliumok* két román nyelvű fordítása (Filip Maler szláv-román fordítása, amelyet 1551-1553 között nyomtattak Szebenben és a Coresi által 1561-ben kinyomtatott verzió)<sup>4</sup>. Ilyenként,

<sup>3</sup> Bianu, Ioan; Hodoș, Nerva, *Bibliografia românească veche, 1508–1830 (Régi román bibliográfia. 1508–1830)* =RRB, IV. kötet, 4. sz. Ezt a kátét Johannes Benkner brassói prolgármester adatta ki Coresi nyomdájában *Întrebare creștinească* címen János Zsigmond Zápolya, valamint Sava de Geoagiu-Lancrăm erdélyi ortodox püspök tudtával, Havasalföld metropolitájának, Efremlnek címezve. A szakemberek nem tudták pontosan megállapítani, hogy milyen forrásanyagot használtak fel a szerzők, milyen munkákból történt a fordítás, és azt sem, hogy honnan származtak a fordítók, bár lutheránus és zwingliánus hatást véltek felfedezni, és ortodox szemléiségű ellenőrzést. Részletesebben erről ld. *Catehismul lui Coresi*. A szöveget elhelyezte, a filológiai és nyelvészeti tanulmányt írta, az indexet összeállította Alexandra Roman Moraru, in *Texte românești din secolul al XVI-lea*. (szerk.) Gheție, Ion, Bukarest, 1982.; Gheție, Ion; Mareș, Alexandru: *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*. Bukarest 1994, 55–64.; Bianu, Ioan; Hodoș, Nerva, *Bibliografia românească veche, 1508–1830*. I., Bukarest 1903, 5.sz. Mivel ebből a nyomtatványból egyetlen példány sem maradt fenn, csak azt lehet biztosan állítani róla, hogy szövegének lutheránus színezete volt. Részletesebben erről ld: Jakó Zsigmond: Pe urmele catehismului românesc din anul 1544. In: *Revista Bibliotecilor*. XXIII. 1970, 11–12. sz.; Demény Lajos, Demény Lídia A: *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea. Studii, articole, comunicări*. Bukarest 1986., a *Tipografia chirilică de la Sibiu la mijlocul secolului al XVI-lea și prima carte apărută în limba română*. és *Încă o dată despre începuturile tiparului în limba română* c. fejezetek.

<sup>4</sup> RRB, I. kötet, 10. és 12. sz. Johannes Benkner brassói polgármester adatta ki hittérítés céljából. A nyomtatásban megjelent változatokhoz különböző térségekből származó fordításokat használtak fel, többek között Luther bibliafordítását is. Részletesebben erről lásd: Dimitrescu, Florica (szerk.): *Tetraevanghelul tipărit de Coresi (Brașov, 1560–1561) comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăști (1574)*. Bukarest 1963.; Párhuzamos román és szláv nyelvű könyv, amely a négy evangéliumot tartalmazza. A szebeni protestáns körök nyomtattatták ki hittérítés céljából. A román fordítást a szláv szövegről készítették, de ellenőrzői a Luther Márton német bibliafordításával is egybevetették, ami lehetővé tette, hogy a szövegbe

a román református püspökség megalakulását tekintjük a reformáció tanainak a románok közötti elterjedésének természetes következményének. A püspökség működésének éveiben a reformáció nagyobb méreteket öltött a románság körében, még Philip Melancthon is tudott róla<sup>5</sup>, és ez is bizonyítja, hogy megfelelő intézményes keretre volt szükség, amely biztosítsa a káté oktatását, és felügyelje az új egyház működéséhez szükséges kiadói munkát.

Már Luther érdeklődését is felkeltette az, hogy a görögkeletiek nem fogadják el a pápa fennhatóságát, nem hisznek a purgatóriumban, nincs náluk cölibátus és kovászolt kenyérral végzik az áldozást. Luther nem tartotta eretnekeknek a görögkeletieket, azaz ahogy később az irénikusok, úgy ő sem zárta ki őket Krisztus egyetemes egyházából. Melancthon 1559-ben egy wittenbergi görög diákja, Demetriosz Misszosz révén megküldte II. Jozsáfát konstantinápolyi pátriárkának az Ágostai hitvallás görögre fordított szövegét. 1573-ban David Ungnad, a bécsi udvar konstantinápolyi követeként, arra kérte a tübingeni protestáns professzorokat, hogy küldjenek az Oszmán Birodalom fővárosába egy görögül tudó diákot, akit ő arra szeretne felkészíteni, hogy prédikálni induljon a görögök közé. Martin Crusius Stephan Gerlachot küldte Ungnadhhoz Konstantinápolyba, akit még a pátriárka, II. Jeremiás is fogadott. A sikeren felbuzdulva Crusius 1574-ben levélben felvetette II. Jeremiásnak a két protestáns és az ortodox egyház uniójának gondolatát. A pátriárka válasza nem volt elutasító, ezért a tübingeni teológusok gyorsan írtak még két levelet, amelyekben immár komoly teológiai kérdéseket (kereszttség, szentsé-

bizonyos, láthatólag lutheránus hatások is bekerüljenek. Részletesebben erről lásd: *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu. 1551-1553*. A bevezető filológiai tanulmányt Emil Petrovici akadémikus írta. A bevezető történelmi tanulmányt Demény Lajos írta, Bukarest 1971.; Márza, Eva: Un fragment din Evangheliarul slavo-român de la Sibiu (1551-1553). In *Limba Română*, XXVII, 1978. 2. sz., és az előbbi lábjegyzetben idézett, Demény Lajos és A. Demény Lídia művében található két fejezet.

<sup>5</sup> Papacostea, Șerban: Moldova în epoca Reformei. Contribuție la istoria societății moldovenești în veacul al XVI-lea, *Studii. Revistă de istorie*, XI/4, 1958, 60; Crăciun, Maria: *Protestantism și ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*. Kolozsvár 1996, 38. p.

gek, szabad akarat, jócselekedetek, úrvacsora, hit általi üdvözülés, egyházi szertartás stb.) feszegettek. Ekkor azonban kitört a vita, ugyanis II. Jeremiás pátriárka nem értett egyet a protestáns hitelvekkel, s ennek következtében Crusiusék<sup>6</sup> is elhatárolódtak 1581-ben a pátriárka nézeteitől.<sup>7</sup>

A román történetírók között vannak olyan felhangok, amelyek szerint, egyes korabeli dokumentumok bizonyítják, hogy az új tanok hívei elsősorban a román katolikusok közül származtak: 1564-ben egy országgyűlési határozat szerint a karánsebesi templomot együtt használják a „Romanae religionis” hívei és az „evangelij professores.”<sup>8</sup>

Ugyancsak dokumentumokra hivatkoznak történészek, mint Bogdan Ivanov,<sup>9</sup> azt bizonyítva, hogy az 1544-ben kinyomtatott *Kátét* nem minden ortodox vallású hívő vetette el, mert voltak olyanok is, akik kedvezően fogadták azt, és „szent dolognak” tartották. Meglátásom szerint, az említett korabeli iratokból leginkább annak igénye sugárzik át, hogy a mindenki által megértett, anyanyelven írott Igére volt szükség, azaz román nyelvű könyvekre. Ezt Coresi is megfogalmazta nyomtatványai elő- és utószavában, és fellelhetjük ezt az igényt a nyomtatványok különböző nyelvváltozataiban is, ami azt bizonyítja, hogy különböző földrajzi térségekben készült fordítások már előbb is léteztek és használatban voltak.<sup>10</sup>

Gheorghe de Sângeorș superintendens 1567-ben összehívta a zsinatot, amelyben felkarolta az „igaz hitet”, és kötelezővé tette a román

<sup>6</sup> Vö. Kecskeméti Gábor: Egy alig ismert 16. századi humanista: a körmöcbányai Paulus Rosa, *ItK*, 111/2007, 639–664; Uő. „A böcsületre kihaladott ékes és mesterseges szóllás, írás”: A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján. In *Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok*, Budapest Universitas, 2007.

<sup>7</sup> Ld. Wendebourg, Dorothea: *Reformation und Orthodoxie: Der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel in den Jahren 1573–1581*. Göttingen 1986, 37. p.

<sup>8</sup> Hurmuzaki, Eudoxiu; Iorga, Nicolae: *Documente privitoare la istoria românilor*. II/5, Bukarest 1911, 559. p.

<sup>9</sup> Ivanov, Bogdan: Az erdélyi ortodox püspökség a reformációtól a karlóczai békéig. In: *A püspöki intézmények kialakulása és fejlődése Erdélyben 1740-ig*. I., 2010, 13–38. p.

<sup>10</sup> Adalbert Wurmloch lelkész nyilatkozata szerint. Vö. Bianu, Ioan; Hodoș, Nerva: *Bibliografia românească veche. 1508–1830*. I/22, Bukarest 1903.

nyelv egyházi használatát. Minden kezdeményezés és támogatás ellenére az 1568-ban Tordán megrendezett országgyűlés a román kálvinista püspökség kudarcát állapítja meg, mivel számos „országbeli román nem vetette alá magát a kálvinista püspöknek, hanem a régi papjaikra hallgatott.”<sup>11</sup> A román püspöki tisztséget betöltő Tordas Pál és Mihály is folytatták a kálvinista hittérítést, sőt még az ortodoxia reformálásával is megpróbálkoztak: az „írásos alapokat nélkülöző” ortodox tanok eltávolítása, a szentek imadásának és a halotti imáknak megszüntetése, a kálvini tanoknak megfelelő katekizmus kötelezővé tétele és a misék román nyelvű levezetése által.<sup>12</sup>

A román történészek<sup>13</sup> az 1568-as országgyűléssel kapcsolatosan a leggyakrabban hangoztatott véleménye a tolerancia hiánya. Értelmezésükben, ez a magatartás mintegy a római katolikus egyház vallási türelmetlenségének a folytatása és az országgyűlésen a rendek azt kívánták elérni, hogy az erdélyi románokat szakítsák el a román társadalom többi részétől, mivel a román fejedelemségekkel folytatott kapcsolat, fenyegette az erdélyi fejedelemség polgári rendjét és békéjét.<sup>14</sup> Mind ezen kritika ellenére, a történészek ez a tábora elfogadja, hogy a román református püspökség tette meg az első kísérletet a nemzeti identitás kifejeződésére, azzal, hogy a románok (protestáns) egyházaként jött létre, amely terv szerint a magyar és szász protestáns egyházakkal működött volna együtt.

Szintén e történeti iskola képviselői fogalmazzák meg a következő kérdéseket: Vajon ennek az egyháznak a megalakulásában mekkora szerepet játszott a románok római eredetének öntudata? Vajon ezt már a 16. század utolsó évtizedeiben ideologizálták? Vajon csak a katolikus és protestáns iskolákban, a nyugati szellemiségű oktatás révén elsajátított latin ismerős mivoltának volt köszönhető az, hogy a kálvinista románok elkezdtek a latin ábécét használni, és a Szászvárosi *Őszövetség*

<sup>11</sup> Păcurariu, Mircea: *Istoria Bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*. Kolozsvár 1992, 126. p.

<sup>12</sup> Uo.

<sup>13</sup> Többek között Ion-Aurel Pop, Alexandru Moraru, Vasile Leb, Bogdan Ivanovra gondolunk.

<sup>14</sup> Dumitran, Ana: (2010) *i. m.* 146. p.

kísérőszövegeiben népvnevüket „rumân”-ról „român”-ra cserélték? Biztos választ nem lehet adni egyik kérdésre sem. Ana Dumitran meglatásában, mind a katolikus és protestáns románok latin nyelvismere, mind a románok római eredetének öntudata, sőt még ennek az öntudatnak az ideologizálása is, mégha az nem is szándékosan ment végbe, de vitathatatlan tényeknek számíthatnak már ebben a korban.<sup>15</sup>

E körülményeket figyelembe véve, nem csoda tehát, ha a román református püspökségnek nem sikerült az 1566-ban meghatározott irányvonalat tartania. Mivel a románok közötti reformáció csupán a püspökök kinevezésére szorítkozott, és ezeknek sem nyújtottak a hatóságok hathatós és folyamatos segítséget, és mivel arra sem volt lehetőség, hogy a reformációt karizmatikus egyéniségek támogassák, így a felülről lefelé történő kényszerű bevezetése már eleve kudarcra volt ítélve.<sup>16</sup>

Köztudott, hogy a többszörös felekezetváltás gyakori jelenség volt a 16. században. Helyzetekben a felekezetváltást a társadalmi és politikai előnyök megtartása határozta meg. A 16-17. században a románoknak még nem volt motivációjuk arra, hogy kálvinistáká váljanak, és ragaszkodjanak e hithez abban a korban, amikor az unitarianizmus előretörése virágkorát élte.<sup>17</sup>

Megállapíthatjuk, hogy 1566-ig, a román református püspökség megalakulásának évéig, a protestantizmusra áttértek nagy része, a lutheránus vallásnak voltak a hívei, viszont az „evangélikus” jelzőt nem ajánlatos minden esetben a lutheri tanok követőjeként értelmeznünk. Példaként, „evangélikusoknak” hívják 1564-ben a karánsebesi

<sup>15</sup> Uo. 150. p.

<sup>16</sup> Valószínű, hogy az alázatos, oláh eredetű unitárius Gheorghe Crăciun a maga apokaliptikus és látomásos jellegű prédikációival több hívet tudott toborozni magának, mint a román szuperintendensek tudós filologizálása. Saját megfogalmazott hitvallás, egy „doktor”, vagy teológus, vagy legalább egy próféta segítségével híján a román kálvinizmus csupán egy jelentéktelen és szokatlan reformkísérlettel vált. Éppen ezért tekintik és fogadják el olyan nehezen reformációnak egyáltalán a történészek. A román reformációnak nem sikerült dogmatikai, teológiai stb. szempontból új értékrendszert teremteni, de ennek ellenére felélesztette az erdélyi románok hitét és valóságosan az ortodox értékrendszer alapjaira helyezte azt.

<sup>17</sup> Dumitran, Ana (2010) : *i. m.* 148. p.

románokat is, akik ekkor kapják meg a templomuk használati jogát a katolikusokkal közösen<sup>18</sup>. Szintén „evangélikus” a Sava püspök által 1570-ben, a román kálvinizmus hivatalossá tétele után négy évvel, megtagadott hitvallás is.<sup>19</sup>

Helyesebb, ha a románok „hivatalos” beillesztését a protestantizmus soraiba „román reformációnak” nevezzük, mivel összességében nézve, ez a reformáció másnak bizonyult, mint a nyugati keresztyénység palettáján megjelent minden más protestáns felekezet.

Az ortodoxok a 17. században, ugyanúgy, mint a korábbi században, megtúrt felekezetnek számítottak, nem rendelkeztek alkotmány által biztosított státussal, kizárólag a fejedelem jóakarától függött létjogosultságuk, „amíg a fejedelem és az ország lakossága jónak látja.”

Több véleménnyel találkozunk a fejedelemség korabeli románság vállalosságáról és a román reformációról.

Egyik legújabb vélemény az Ana Dumitran történészé, aki úgy véli, hogy a 17. század a „keleti ortodoxia reneszánszának” évszázada volt. Ha nem is ment végbe teljesen a keleti keresztyénység köreiben a nyugati típusú reformáció, de ennek ellenére különböző modernizációs igény fogalmazódott meg az ortodoxok körében is. Példa erre: az egyházi szerkezet átalakulása, a nemzeti nyelvek előretörése az egyházi szertartásokban és könyvekben, a hitviták és az egyházi román értelmiségi réteg megjelenése stb. Ezeket a megvalósulásokat nevezi Dumitran „ortodox reformációnak.”<sup>20</sup> Ezzel a megfogalmazással Ana Dumitran továbbvitte Nicolae Iorga már 1938-ban hangoztatott gondolatát, amely szerint, az erdélyi román reformáció sokkal bonyolultabb jelenség annál, semmint hogy a magyarosítás kifejezéssel le lehetne írni: „Soha nem mondtam, hogy a reformáció magyarosítás lett volna. Csak azt mondtam: volt kálvinista propaganda és ez nekünk használt. Ugyanakkor nem beszélhetünk a magyar kálvinisták külön-

<sup>18</sup> Szilágyi Sándor: *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae/Erdélyi Országgyűlési Emlékek (EOE)*. II., Budapest 1876, 224. p.

<sup>19</sup> Veress, Andrei: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*. I., Bukarest 1929, 292. p.

<sup>20</sup> Dumitran, Ana: *Religie ortodoxă – religie reformată*. Kolozsvár, Editura Nereamiae – Cristian Matos 2004, 74–75. p., 345–354. p.

leges vágyáról, hogy minket civilizáljanak. Sem ez, sem az. Egészen más jellegű történeti folyamat.<sup>21</sup>

### Cirill Lukarisz pátriárka körüli tézisek és antitézisek

Bethlen Gábornak az ortodoxok iránti érdeklődése szintén a vitatott témák egyike. A történészek véleményét három csoportba tagolhatjuk: egyesek, s elsősorban az ortodox történészek,<sup>22</sup> egyértelmű kálvinista prozelitizmust, s azzal együttjáró magyarosítást látnak Bethlen Gábor és a fejedelmek intézkedéseiben, amellyel szemben teljes elzárkózást tanúsított a hitét megőrizni szándékozó román ortodoxok erdélyi tömege. A második tábor, főleg a magyar történészek tábora, az ortodox vezetők részéről nyitottságot, s a reformáció iránti fogékonyságot vélnek felfedezni. A harmadik csoport pedig a Nagy Levente történészé, aki részben politikai megfontoltságot lát Bethlen Gábor részéről, akinek egyre nagyon érdeke volt Lengyelországban, ahol a Habsburg monarchiának már 1596-ban sikerült Brestben létrehoznia a ruténok között a katolikus uniót, s fenntartása és érdeke elsősorban politikai színezetű volt. Másrészt viszont, Nagy Levente meglátásában, a kálvinista reformáció elvi alapokon tartózkodott az erőszaktól, s a református fejedelmek és a református püspökök szándéka nem a románság alávetése vagy a magyarság szupremációjának megszerzése volt, hanem az integrálás, elsősorban nem nemzeti, nyelvi, etnikai, hanem a vallási és az előbb említett okok miatt, politikai vonatkozásban. Meglátásában az integrálásnak szándéka egybeesik – időben is – az irénikus mozgalom fénykorával. Ugyanis, német hatásra, s elsősorban a Heidelbergből hazaérkezett reformátorok hatására, 1606–1620 között alakult ki az a nézet, hogy valójában csak egy egyház van, ezért felesleges a különböző felekezetek közötti vita.<sup>23</sup>

<sup>21</sup> Iorga, Nicolae: *Lupta științifică împotriva dreptului românesc*. București 1938, 18.p.; Miskolczy Ambrus: *Eszmék és téveszmék*. Budapest Bereményi Könyvkiadó–ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, 1994, 91. p.

<sup>22</sup> Ioan-Aurel Pop, Ioan Vasile Leb, Aurel Jivi.

<sup>23</sup> Nagy Levente: Az erdélyi irénizmus és a román reformáció, avagy Bethlen Gábor esete Kirill Lukarisszal. In *Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK 2011, 292–304. p.

A következőkben röviden ecseteljük az ortodox történészek argumentumait Bethlen Gábor ortodoxokkal kapcsolatos intézkedéseiről. Meglátásuk szerint az ország kálvinista és magyar fejedelme, Bethlen Gábor (1613–1629) bizonyos fokú jóindulatot tanúsított az ortodox hitűekkel és egyben a románokkal szemben is. Ezirányú értelmezést első ízben Zenovie Pâclișeanu fogalmazta meg, aki részletesen ismertette Bethlen Gábornak az erdélyi románok irányába tett pozitív intézkedéseit.

Pâclișeanu arról is említést tett, hogy Bethlen fordítottatta le elsőként a teljes Szentírást román nyelvre, amelyet azonban nem sikerült kinyomtatnia.<sup>24</sup> A román egyháztörténész fő mondanivalója, hogy Bethlen nemcsak az erdélyi, hanem a Kárpátokon túli románokat is kálvinistává akarta tenni, és a három országot egy protestáns Daciába szeretne egyesíteni. Ezt a koncepcióját elsősorban a konstantinápolyi pátriárka, Cirill Lukarisz<sup>25</sup> által Bethlennek írt levél (1629. szeptember 2.) részletes elemzésével igyekezett bizonyítani.

<sup>24</sup> Pâclișeanu, Zenovie: *Biserica românească și calvinismul sub principile Gavrilă Bethlen*. Kolozsvár, Cultura Creștină, 2/1912-1913, 64–70.p. Arról, hogy Bethlen lefordította a Bibliát románra, Redmeczi T. János számolt be: A felséges Bethlen Gábornak [...] ötrédbéli Isten anyaszentegyházával cselekedett jótéteményeiről [Kassa, 1622], Makkai László (szerk.): *Bethlen Gábor emlékezete*. Budapest Európa Könyvkiadó, 1980, 579. p.

<sup>25</sup> Lukarisz a keleti ortodoxia egyik legismertebb és egyben legellentmondásosabb alakja. 1570-ben született Kréta szigetén. Tanulmányait Padovában és Velencében végezte, majd 1595-ben az alexandriai pátriárka, Meletie Pigas syncellusa lett. Ebben a minőségében küldték Lengyelországba, hogy az ortodox rutének katolikus unióját megakadályozza. 1596-ban a breszti zsinaton, ahol végül is kimondták a lengyelországi rutének unióját, Lukarisz is részt vett, és természetesen hevesen ellenezte azt. 1601-1620 között alexandriai pátriárka volt, közben többször is megfordult a román vajdaságokban. 1615 őszen Targoviștében kiadott egy enciklikát, melyben hat pontban összefoglalta a keleti ortodoxia hittételeit, és egyben előre kiátkozta azokat, akik elfogadják a katolikus újításokat. 1620-ban konstantinápolyi pátriárkává választották, állítólag a szászországi protestánsok által gyűjtött pénz segítségével. 1620-tól ötször vesztette el pátriárkai székét és ötször szerezte azt vissza. 1638. június 29-én a szultán emberei már azon a hajón megfojtották Lukariszt, amely száműzetése helyszínére vitte volna. Lukarisz megjelent műveit még életében vita kísérte. Legnagyobb vihart természetesen hitvallása kavarta.

Păclișeanu elmélete komoly hagyománnyá nőtte ki magát és a román kutatók nagy része a mai napig a magáénak vallják. A Bethlen dáciai királyságára vonatkozó elméletek, néhány korabeli híresztelésre mennek vissza. 1624-ben a konstantinápolyi velencei és angol követek azt a hírt terjesztették, hogy Bethlen a császár és a pápa támogatásával a három fejedelemség (Erdély, Havasalföld, Moldva) egyesítésével új királyságot szeretne létrehozni. Itt mellékesen szeretnénk megjegyezni, hogy e teóriát egyes magyar történészek is képviselik,<sup>26</sup> míg mások bebizonyították e hírnek a hamisságát.<sup>27</sup>

Továbbá, a román történészek szerint, Bethlen Gábor Cirill Lukarisz ökumenikus pátriárkához fordult kívánságával, hogy valamely módon törvényesítse a román néppel kapcsolatos terveit. A fejedelmet az is bátorította e tervében, hogy a pátriárka elismerésnek örvendett bizonyos protestáns körökben. Bethlen Gábor közölte az erdélyi románok kálvinista hitre történő áttérítésének tervét, és a magas rangú egyházi vezető megértését, valamint támogatását kérte ez ügyben, továbbá felfedte politikai terveinek egyéb indokait is.<sup>28</sup> A kálvinista fejedelem

A Confessio fidei reverendissimi Domini Cyrilli patriarchae Constantinopolitani 1629-ben jelent meg latinul Genfben. Ebben nyíltan protestáns elveket hirdetett: a keresztény egyház feje nem a pápa, hanem Jézus Krisztus, csak két szentség van, az eukharisztia és a keresztség, a purgatóriumot koholmánynak minősítette, az ember hit által és nem cselekedeteiből igazul meg stb. Már a kortársakban is felmerült a kétely, hogy a Confessiót valójában nem Lukarisz írta.

<sup>26</sup> Bethlen protestáns Dáciaja nem a román történészek leleménye. Sokan a magyar kutatók közül is magukénak vallották ezt az elképzelést: Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*. Budapest, Lampel Róbert, 1899, 502.p.; Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. Budapest, MTA Történelmi Bizottsága, 1879.

<sup>27</sup> 1627 végén pedig Pázmány Péter egyik levelében bukkan fel az az információ, hogy Bethlen a Portától azt kérte: engedje át neki a két vajdaságot, majd nyilvánítsa őt Dacia királyának. Makkai László szerint a Bethlen dáciai királyságára vonatkozó megállapítások koholmányok, és csak a Habsburg diplomácia terjesztette azokat Bethlen lejáratása érdekében. A Román Tudományos Akadémia által nemrég kiadott tizkötetes reprezentatív összefoglalás még azt írja, hogy 1627-ben Bethlen kész tervvel rendelkezett a „három román ország” egyesítése ügyében. Pázmány levele II. Ferdinándhoz, Nagyszombat, 1627. december 28. Hanuy Ferenc (s. a. r.): *Pázmány Péter Összegyűjtött levelei*. I, 1910, 669. p.

<sup>28</sup> Vö. Pop Ioan-Aurel: Patriarhul Chiril Lucaris si românii din Transilvania. In: *Magazin Istoric*, Mai, 2000.

Bethlen Gábor (1613–1629) és Cirill Lukarisz konstantinápolyi pátriárka (1572–1638) közti, az erdélyi ortodox románok kálvinista hitre történő áttérítésének jóváhagyását célzó párbeszédnek köszönhetően született meg a kor egyik legfontosabb, az erdélyi románok egyházi státusára vonatkozó dokumentuma.

Bár csupán a pátriárka 1629. szeptember 2-án adott válasza ismert, ennek ellenére leszűrhető Bethlen fejedelemnek a terve.<sup>29</sup> Bethlen Gábor 1628–1629. évi tervei jól ismertek. A fejedelem szeretett volna bekapcsolódni egy lengyel-ellenes orosz–svéd–török koalícióba. Bethlen végső célja a lengyel korona megszerzése lett volna. A velencei követ jelentéseiből kiderül, hogy Bethlennek ezt a tervét Lukarisz is támogatta, főleg azért, mert abban bízott, hogy ha Lengyelországban protestáns király lesz, akkor az megfékezi az ottani ortodoxok kárára terjeszkedő katolikusokat.

Ion-Aurel Pop szerint viszont, Bethlen nem a dáciai királyság miatt szerette volna az erdélyi románokat kálvinistává tenni, hanem azért, hogy megszüntesse az ország vallási sokszínűségét, mert azok a legboldogabb országok, ahol az alattvalók vallása megegyezik a fejedelem vallásával. Pop szerint azért nem sikerült Bethlennek a terve, mert az erdélyi és a Kárpátokon-túli románokban ekkor már nagyon erős volt az etnikai és vallási összetartozás tudata, és az erdélyi románok nem akartak elszakadni a vajdaságbeli hittestvéreiktől.<sup>30</sup>

A levél tartalmát az alábbiakban ismertetni fogjuk, de előtte szükséges bemutatnunk a fentiekben elkezdett ortodox történészek álláspontját. A fejedelem úgy vélte, hogy a kálvini hit felvételével a román papok részesülhetnének a könyvek nyújtotta felvilágosodásban, és hogy a papok Kálvin új tanaira történő áttérését megleléssel fogadná Svédország királya (II. Gusztáv Adolf, Cirill Lukarisz csodálója), a brandenburgi választófejedelem és a német protestáns hercegek. A fejedelem számára megírt válaszleveléből viszont kiviláglik

<sup>29</sup> Ivanov, Bogdan (2008): *i. m.*

<sup>30</sup> Pop, Ioan-Aurel: Patriarhul Kirill Lukaris despre unitatea etno-confesională a românilor. In Andea, Avram (szerk.): *Studii de istorie medievală și premodernă: Omagiu profesorului Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române*. Kolozsvár, Presa Universitară Clujeană, 2003, 315–321.p.

Cirill Lukarisz pátriárka valódi véleménye a kálvinizmusról, amely vélemény, az ortodox történetírók szerint, rendkívüli módon különbözik a neki tulajdonított reformátor „ízű”, és Genfben az 1629-es, valamint 1633-as évben kiadott *Confessio* című műben megfogalmazottól.<sup>31</sup>

Ezzel a fenti véleménnyel polemizál Lukács Tamás, akinek a meggyőződése, hogy a konstantinápolyi ökumenikus pátriárka azon túl, hogy kész volt reformokat egyházában foganatosítani, egyértelmű közeledést mutatott a reformáció iránt.<sup>32</sup> Neki tulajdonítja a *Confessio*-t, s levonja a következtetést, hogy Cirill Lukarisz pátriárka tisztában lehetett azzal, hogy műve miatt sok megpróbáltatásban lesz része a jövőben. A reformáció tanainak felkarolása elsősorban az ügy politikai vonzatai miatt jelentett számára veszélyt.

A vallási szempontból alapvetően türelmes török hatóságokat nem zavarta a képtisztelettől elforduló református tanítás, az osztrák császárt és a francia királyt azonban aggasztotta egy angol-holland-német-erdélyi-görög protestáns tengely lehetősége. Emiatt a két hatalom, a pátriárka belső ellenzékével és egy illegitim ellen-pátriárkával körölvé igyekezett megfosztani Cirillt tisztségétől.<sup>33</sup>

A Cirill Lukarisz levelét Szilády Áron és Szilágyi Sándor közölte 1869-ben.<sup>34</sup>

<sup>31</sup> Mindezek ellenére, továbbra is komoly vita tárgyát képezi a pátriárka életműve. Ortodox szerzők tollából napvilágot látott olyan vélemény, miszerint a *Confessio Fidei* valójában hamisítvány, amelyet a pátriárka nevével adtak ki ismeretlen protestáns szerzők. Ám ez az álláspont nem ad magyarázatot arra, hogy a hitvallással kapcsolatban miért nincsen még nyoma sem bármiféle tiltakozásnak vagy visszavonásnak a pátriárka részéről. Egy másik vélemény szerint Cirill csupán saját politikai pozícióinak erősítése és a protestáns hatalmak diplomáciai védelmének elnyerése érdekében fogalmazta meg a *Confessio*-t. Ld. Niculescu, Alexandru: *Avatarurile protestantismului românesc – Reforma, Reformele*. In: *Revista Literară Vatra*, 9–10/2005, 168–173. p.

<sup>32</sup> Lukács Tamás: *Egy elfeledett reformátor: Cirill Lukarisz (1572-1638)*, a „protestáns pátriárka”. *Confessii*, 4/2004, 83–88. p.

<sup>33</sup> Uo. 88. p.

<sup>34</sup> Szilády Áron – Szilágyi Sándor: *Török-magyarokori állam-okmánytár*. Budapest 1869, 137–140. p.

A levélben arról van szó, hogy Bethlen már többször írt Lukarisznak és követői által is megkereste őt, azért, hogy az erdélyi románok megreformálásában a pátriárka segítségét kérje. Lukarisz válaszából értesülünk arról, hogy miként látta az erdélyi románok vallásügyi helyzetét Bethlen. A fejedelem szerint a román papok tudatlansága és tanulatlansága már-már a fejedelmi hatalmat veszélyeztette. Ezért Bethlen titkos ajánlattal fordult a pátriárkához:

„Mivel azonban az az ajánlat, amelyet fenséged eme jóakarátának bére fejében mintegy kitűzött, avagy az, amelyet a lehetőleg titkosan írott leveleiben ránk bízott, olyas valami, hogy azt világosan megérteni képesek nem vagyunk, de, sőt, ha legvilágosabban volna is följegyezve, azt megérteni főpátriárkai tisztünk még sem engedné meg – ebből könnyen beláthatja fenséged, hogy mi az effajta dolgokhoz nyílt segítségünket semmiképpen sem nyújthatjuk. (...) Hogy pedig fenségednek ez ügyet illető ajánlata sokkal könnyebben remélhetne célt érni azzal, ha Genadius [1627-1634 körül gyulafehérvári román püspök], azon vidékek püspöke, még oly csekély biztatást is kapna tőlünk, azt természetesen értjük, valamint azt is, hogy ugyanazon Genadiust könnyűszerrel rá lehetne venni a hallgatásra, azután meg a cselekvésre, ha csak mi nem hallunk semmit és szemet hunyunk, hanem hát a titkoknak is meg van igen gyakran az ő fatumok.”<sup>35</sup>

A következő részből kiderül, hogy Bethlen azt szerette volna, hogy az erdélyi románok csak és kizárólag a kálvinista vallást vegyék fel. Ezt azonban Lukarisz, a többi felekezet ellenállása miatt, megvalósíthatatlannak tartotta, hiszen a legnagyobb akadály az erdélyi és a vajdaságbeli románok együvé tartozásának szívós érzése volt.<sup>36</sup>

A levél hitelességét Nagy Levente cáfolja és a következő tényekkel támasztja alá:

<sup>35</sup> Lukarisz latin nyelvű levelét Jancsó Benedek fordításában idézem: Jancsó Benedek: *i. m.* 504–505. p.

<sup>36</sup> Rezahevcici, Constantin: *Viața politică în primele trei decenii ale secolului al XVII-lea: Epoca lui Radu Șerban, a Movileștilor și a lui Gabriel Bethlen*. In: Cădea, Virgil (szerk.): *Istoria românilor*, Bukarest, Editura Enciclopedică, V/2003, 94. p.; Pop, Ioan-Aurel (2003): *i. m.* 315–321. p.



Bod Péter magyarul és latinul megírta az erdélyi románok egyház- és vallástörténetét, számos oklevelet közölt Bethlen Gábor és a Rákócziak korából. Nagy Levente meglátásában, ha meglett volna Bodnak Lukarisz levele, minden bizonnyal említette, illetve használta volna. Azonban létezik egy fontos tény: Kemény oklevél-hamisításainak nagy részét az erdélyi románok rovására követte el. Különösen megszapordtak ezek a hamisítások az 1848-1849. évi forradalom után, amikor a román felkelők feldúlták gerendi kastélyát.<sup>37</sup>

Ezeknek a hamisításoknak egyik legfőbb jellegzetességük, hogy Kemény János olyan eseményeket konstruált a múltból, amelyek valójában nem történtek meg, de a 19. századi román értelmiségiek gyenge lábakon álló elképzeléseit támogatták. Egyik ilyen tézisének a román értelmiségieknek az volt, hogy az erdélyi magyar arisztokrácia nagy része elmagyarosodott román kenéz. Ennek igazolására kevés oklevél állt rendelkezésükre, így aztán Kemény nyomban kitalált néhány erdélyi román kenéz familiát, és el is látta őket kiváltságokkal.

Kemény másik vesszőparipája a románok tudatlanságának és tanulatlanságának kipellengérezése volt, ezért kitalált egy 1808-ban felállított román nyelvművelő társaságot és hamisított is annak nevében egy csípősen ironikus alapító okiratot.<sup>38</sup> A Lukarisz-féle levél ugyanilyen séma szerint épül fel: ironikusan és eltúlozva ecseteli az erdélyi románok tudatlanságát, majd visszavetíti a 19. századra jellemző állapotot a 17. század elejére: az erdélyi és a vajdaságbeli románok etnikai és vallási összetartozását. Ugyanakkor, figyelmen kívül hagyja a 17. századi

<sup>37</sup> Mályusz Elemér: Gróf Kemény József oklevél-hamisítványai. In: *Levéltári Közlemények*, LIX/1988, 198–215. p.; Uő. Kemény János „könyvhamisításai”, MKSZ, 1993, 192–197.p.; Ld. még Fazekas Sándor: „Ez szomorú gyász hír megvitelére”: Mindszenti Gábor emlékiratáról. In: *ItK*, 107/2003, 243–260.p.; Mészárosné Varga Bernadett: Sárvári Gergely 1570-es, ismeretlen munkájáról (Hiteles-e „Az szent vallásnak védelmezése” című mű leírása?). In: *MKSZ*, 2007, 96–104. p.; Szentmártoni Szabó Gábor: Antonio Bonfini és cenotafiuma Óbudán. In: *Napút*, 7/2009, 98–101 p.

<sup>38</sup> Vö. Nagy Levente: Kemény József „Román Nyelvművelő Intézete” A hamisítás és mítoszteremtés divatjához, in Miskolczi Ambrus (szerk.): *Mítoszok nyomában...: Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon*. Budapest, ELTE Román Filológiai Tan-  
szék, KSH Levéltára, 2004, 189–211. p.

viszonyokat: így például az irénizmust, vagy azt, hogy Lukarisz a levél szellemével homlokegyenest ellenkező nézeteket képviselt 1629-ben. Elképzelhető viszont, hogy nem a teljes levelet, hanem csak egyes részeit hamisította Kemény, hisz ez is bevett módszere volt.<sup>39</sup>

Megnyugtatóan akkor lehetne tisztázni az ügyet, ha előkerülne Lukarisz eredeti levele.<sup>40</sup>

Összegzésként: az ortodox románság nem tanúsított semmilyen szervezett ellenállást, a reformáció hittérítési próbálkozásai általános értelemben kudarcnak bizonyultak. Nicolae Iorga találóan fogalmazza meg a kudarc okát, hogy valójában a magyar kálvinizmus túlságosan bonyolult, rideg és megvető vonásainak tudható be az idegen tanok ösztönös elutasítása, mind a teológiailag kevésbé művelt román papok, mind a világi emberek részéről.<sup>41</sup>

<sup>39</sup> Nagy Levente (2011): *i. m.* 303. p.

<sup>40</sup> Uo. 301. p.

<sup>41</sup> Bernath, Mathias: *Habsburgii și inceputurile formării națiunii române*. Wolf, Marionela (ford.), Kolozsvár, Editura Dacia, 1994. 93. p.

## Bognárné dr. Kocsis Judit: Reformed education and teaching practice with equal chances

### Abstract

The Hungarian Reformed Church was a so-called „church of schools” for hundreds of years. It means that even in the time between WW. I and WW. II it owned more schools than churches. The number of reformed schools is significant even today.

According to the Educational Act of the Hungarian Reformed Church, the aims and tasks of reformed schools are clear and among them appears the function of giving equal chances. This function has two main tasks: in one hand it admits socially disadvantaged children and on the other hand it provides those in need with financial aid and support. Several foundations give regular social aid in forms of scholarships and support of higher education and trips, the money is donated by alumni.

Sándor Karácsony claims that only reformed people and communities are able to maintain reformed schools; people who „are ready to serve and sacrifice”<sup>1</sup> He considers donation to be the only solution as it is written in the Bible. He expects not only adults to do so but reformed students too. He would like to bring alive an old tradition when every student gave a little amount of their pocket money to other children. This tradition teaches children what *caritas* is, which is necessary for the Reformed to survive.

The so-called „*particula*”-system should also be mentioned among reformed historical traditions. It helped in supporting talented students by financing their education.

Reformed educational traditions evolved in a social environment based on religious moral values. The main task of reformed pedagogy

is to continuously activate divine notions in this continuously changing world. Protestant teachers must do their daily work according to the Gospel of Christ.

### 1. Introduction

The Hungarian Reformed Church was a so-called „church of schools” for hundreds of years. It means that even in the time between the two world wars it owned more schools than churches. The number of teachers was significantly higher than that of priests and more money was spent on culture than on spiritual work or spiritual care. Thus reformed education and culture were in a tight relationship.

The concepts of education, teaching and reformed spirituality applied in schools underwent in a developmental process for centuries. The basic principles of reformed pedagogy were defined by Jean Calvin and his notions. He highlighted the role of school in education

Since four out of five of the reformed lived in the countryside, the Reformed Church targeted villages. In the then reformed press several articles dealt with services and work in the congregations as well as difficulties in the peasants’ everyday life and education. Talented but poor children were financially supported and given help in order to get into higher education. This initiation started out in Sárospatak but soon a lot of colleges followed, e.g. Pápa, Nagykőrös, Hódmezővásárhely, Miskolc and Szeghalom.

These days when traditional Christian ideas are surpassed, schools and the church have to make the traditions of reformed education understandable and acceptable for modern people.

### 2. Historical heritage in the practice of reformed teaching / education

Helping in the formation of the personality, shaping the student’s general view of life, transmission of values of the community, and transferring knowledge based on solid moral base are essential features of reformed pedagogy.

<sup>1</sup> Karácsony S.: A magyarok Istene. 2004, 92. p.

Reformed pedagogy has to be modern and at the same time traditional so we have to apply the results by our reformed ancestors in our days. We should not look ahead but upwards, should not go ahead but return to something, should not develop but perfect what the ancestors found real and exemplary<sup>2</sup>.

Looking back to the past we can find special features that characterise reformed pedagogy:

- a) Demand on general intelligence and the idea of the scientist teacher. They are reformed educators who are outstanding on their research area, hold a doctoral degree so their knowledge is extremely deep and thorough. The reformed educational system plants the desire for knowledge as well as diligent, active and responsible behaviour in students at an early age, in the school as it is shown in the followings. Sándor Karácsony, professor of educational sciences, claims that a teacher has to be a well-prepared thinker, who strives to make the students and himself do their best. He emphasizes the correct transmission of the teaching material, however, opposes the word „education”. In his opinion this word presupposes a one-way act directing downwards that expresses that the student is uneducated thus needs education. Karácsony rejects the dictatorial nature of education emphasizing its democratic and tolerant nature because only this leads to development (Bognárné Kocsis, 2010, 67.).
- b) Particula-system. The elementary and secondary schools centered around big, historical colleges thus building up a so-called particula-system. There was a tight relationship between the central school and the particulas. Colleges supported the institutes belonging to them by curricula and books and also taught teachers and pastors of the congregations maintaining the schools. Pastors and teachers felt responsibility for sending the most talented children to the college. The most outstanding students of the college took jobs in the pariculas as praeceptors (senior teachers) in order to earn a little money. Besides teaching they studied under the guidance of

- a pastor or a rector. After spending 2-3 years in the paricula they returned to the central college to complete their studies (the senior student is called redux). Then reformed youngs could return to teaching as rectors. They spent only a few years teaching while they were collecting money or looking for partons to support their studies abroad. There were rectors who did not want to go abroad, they got a domi doctus degree and could work as pastors, lawyers or notaries. We can say that the particula-system will develop again since most reformed elementary school students continue their studies in reformed colleges.
- c) Peregrinatio – international connections, studies abroad. International connections played central role in forming the attitude of the school. Peregrination as a protestant tradition had an important role in the 16th and 17th centuries. Protestant students visited mainly protestant universities under the support of their colleges and there they could deepen their knowledge, write scientific works and observed the given country's characteristics. The studies abroad resulted in changes in their attitudes. Returning home they taught in the college for some years using what they learnt abroad thus exhilarating the world of Hungarian science and culture.
  - d) College, boarding school system. Reformed colleges have determined reformed education for centuries. Their efficiency has been/is based on the strong ties between the school and the dormitory and the closed and family-like atmosphere. The strict system of the college required the appointment of responsible persons and programs student participated together. Traditional posts are: apparitors (superintendent for a week), vigils (watch guards at the gate), praeceptors (the oldest students who are teachers too). Praeceptors' task was, for example, to comprehend moral rules on certain days of the week, to explain them to the students and to make them obey these rules. The sedes is the body of student self-government, the presces (collective devotion at weekends) is part of college life. As far as education is concerned, room intendants have important role too. One or two older student is responsible for the order in the room, they organize and direct the life of the little community.

<sup>2</sup> Győri I. J.: Magyar reformátusként Európában – a pedagógus szemével., 2008, 30. p.

Another considerable one among the student societies is the choir (Kántus). The college is a society in which young people educate young people and teach them the reformed values and puritanity with the help of the power of community.

- e) Reformed willingness to argument and critical thinking. The spread of protestantism opened a possibility to the spread of critical thinking and arguments. Questioning dogmas is the basis of academic thinking. Reformed schooling is based on these principles and one of its characteristics is attempting to provide students with a total view of the world so it offers options instead of a ready-made view of the world. It is a fact that the reformed attitude is clearly expressed but students have the option whether to follow it or not. During the history of reformed education, students had the possibility to share and discuss their opinion. Open discussion (*disputa*) has been a significant element of reformed life since the reformation. In the pedagogical program of today's reformed schools you can discover the demand for open discussions with openness to each other's opinion.
- f) Financial support, equal treatment. Besides strictness and soldierly discipline, a great emphasis is put on supporting children in need. Poor students got some from the allowance of wealthier students. They received financial aid, a certain amount for clothes every year, so-called loaf-aid (2 small loaves of bread a day), which meant sometimes 4 loaves daily. In addition they received scholarships both national and international, in dependence of the school results. Sándor Karácsony, professor of educational sciences, who had the greatest effect on reformed pedagogy claims that only reformed people and communities are able to maintain reformed schools, people who „are ready to serve and sacrifice”<sup>3</sup>. „When I was a student, the printed year book of the reformed college was very thick, much thicker than that of any other schools. Listing hundreds of foundations made it so thick”<sup>4</sup>

<sup>3</sup> Karácsony S.: *A magyarok Istene*. 2004, 172. p.

<sup>4</sup> Karácsony S.: *A magyarok Istene*. 2004, 171. p.

The key to survival of reformed schools is donation, as it reads in the Bible. In order to build the future reformed people have to unite adults and children alike according to what they learned in the college. Sándor Karácsony suggests the revival of the „two-fillér” tradition. According to this tradition every student gave two fillérs from their pocket money to help others in need. This gives a good basis of developing charity into a habit.

To be able to help others, the donators have to have good financial background which is a result of a hard-working and active life. Karácsony emphasizes the importance of work and a continuous desire to act for the glory of God. He provides the example of some young Swiss millionaires, who want to support their community by covering the costs of a reformed homeless shelter. To fulfill their promise they have to work hard. This attitude makes them different from other, average rich people. According to Karácsony they are people of the soul<sup>5</sup>. Reformed teachers felt responsibility for poor students, Sándor Baksay, for example, often bought them bakery products from his own salary.<sup>6</sup>

The unique reformed schooling system made it possible to poor students of hard times to belong to the forefront of Europe as far as quality and spirituality is concerned.

### 3. The characteristics of the former teaching practice of Reformed Church schools

The first semester of school lasted from 19 March (the name day for the name József) to 9 October (the name day for the name Dénes). The second semester lasted from 9 October to 19 March. There was teaching both in the morning, three lessons, and in the afternoon, also three lessons, except for Wednesdays and Saturdays, when there were only two lessons in the morning and two lessons in the afternoon. The

<sup>5</sup> Bognárné Kocsis J.: *Karácsony Sándor pedagógiai modellje és recepciója a református felsőoktatásban*, 2010 42. p.

<sup>6</sup> Szabó Sándor: *Baksay Sándor pedagógiai hitvallása* 2008, 136. p.

summer holiday lasted for a month, but even then, there was one lesson of practice and teaching on weekdays. The autumn holiday, with consideration to the grape harvest, lasted for two weeks. In addition, there were two, one-week long vacations for the students. On major holidays, students only had to go to church, but on the next school day, they were asked to give a report on the content of the sermon. The basic method of education was practice.

Students were seated at desks according to their performance; the better someone studied, the more towards the front they were seated. The teachers determined the order, and the students had to accept their decision.

There were two forms or working methods of nurturing student talents in Reformed Church schools:

1. *Provocatio* (challenge): it became a practice among better students that the one sitting more towards the back, that is, the student whose performance was weaker, challenged his or her classmate sitting in front of him or her to a competition to be able to get ahead. This practice was typical mainly in the subject of Latin.
2. *Supplicatio* (collection of crops and donations): the older students went to churches far from their boarding-school; they travelled all over the country and collected money. They gave 80% of the donations to the boarding-school, thus contributing to its operation. During their journey they gained a wealth of experience, obtained information regarding the situation in the country, and acquired some folk culture which they also shared with their classmates (e.g., folk songs, new poems).

#### 4. The present-day practice of Reformed Church schools

Most of the Reformed Church schools were organized after 1989, mainly in reclaimed buildings (except for the Budapest and Debrecen Theological Seminaries and the Debrecen Grammar School and Student Hostel). The academic year 2012/2013 has brought significant changes in the Reformed Church public education; Reformed Church education began in another 23 places.

Changes in public education tasks in the Reformed Church public education compared to the previous academic year:<sup>7</sup>

The education department of the Synod of the Reformed Church in Hungary has stated in an announcement that 38,669 full-time, 348 part-time (evening training) and 206 correspondence students started their studies in Reformed Church schools in 2011. This number has increased by 9,400 and 900 in the full-time and part-time (evening) trainings respectively by 2012. In the examined year, the number of Reformed Church nursery schools increased from 47 to 53, the primary schools from 76 to 105, the secondary grammar schools from 28 to 33, the vocational secondary schools from 8 to 15, and the vocational schools from 3 to 9. The number of Reformed Church elementary art schools grew from 14 to 18, the special education institutions from 6 to 7, the student hostels from 21 to 22, the pedagogical specialized services from 2 to 3, while there is still only one pedagogical institute. The number of Reformed Church maintainers changed from 81 to 97. The number of teachers working at Reformed institutions in 2011-2012 was approximately 3,000, which has increased by approximately 650 this year.<sup>8</sup>

Type of institution	2011/2012	Change	2012/2013	2015/2016
Nursery School	47	6	53	68
Primary School	76	29	105	115
Secondary Grammar School	28	5	33	35
Vocational Secondary School	8	7	15	16
Vocational School	3	6	9	9
Special Education Institution	6	1	7	4
Student Hostel	21	1	22	22
All (not all data are included in the table)	206	60	266	291

Table 1.: Changes in the Reformed Church public education according to types of institutions<sup>9</sup>

<sup>7</sup> <http://reformatus.hu/mutat/7231/>. Downloaded: 7 November 2014

<sup>8</sup> [http://belfold.ma.hu/tart/cikk/a/0/142410/1/belfold/Joval\\_tobb\\_gyerek\\_jar\\_egyhazi\\_iskolaba\\_ovodaba](http://belfold.ma.hu/tart/cikk/a/0/142410/1/belfold/Joval_tobb_gyerek_jar_egyhazi_iskolaba_ovodaba)

<sup>9</sup> Prepared based on the website [www.reformatus.hu](http://www.reformatus.hu)

Reformed Church educational institutions can be divided into two categories:

- the first group is made up of the so-called „schools of changed signboards,” i.e., schools where only the maintainer has changed, with a change of signboard, name, and the inclusion of two religious education lessons into the school timetable. So, the head teacher, the teaching staff, the other personnel, the inner world of the school, and the equipment remained the same. Naturally, the teaching-educational mentality could not change overnight in these schools, and so it is a source of many problems.
- the other group is the slower, but safer way, i.e., a teaching staff that accepted the teaching and educational concept in accordance with the church's norms has started teaching in an empty building. Thus, they built the system from the bottom up, and in these institutions, there are less problems.

According to the Public Education Law of the Reformed Church in Hungary, the objectives and functions of the Reformed Church public educational institutions maintained and operated by the Reformed Church in Hungary are:

- forming their students into cultured people of strong character; respecters of universal human values; and faithful, self-sacrificing and creative citizens of the Hungarian homeland and nation, who are always willing to absorb, enrich, convey and pass on the real values of the inherited and the contemporary culture;
- educating its Reformed Church students to become confessing members of our Church;
- and its non-Reformed Church students, while guaranteeing free practice of their religion, to honour the values of their own denomination and of the Reformed Church.<sup>10</sup>

In view of the objectives presented above, let us examine the possible functions of the Hungarian Reformed Church schools today:

<sup>10</sup> [http://www.reformatus.hu/data/documents/2012/03/14/1995\\_I\\_2005\\_II\\_tv.pdf](http://www.reformatus.hu/data/documents/2012/03/14/1995_I_2005_II_tv.pdf)

1. The teaching-educational function: this is the most important task, as with all other schools.
2. Education for Reformed Church identity and life: it is not exclusively the task of religious education classes but rather of the whole school; it can be achieved not by the power of words but rather by modelling.
3. Value transmission function: students receiving a Reformed Church education can get to know, at their school, a Christian moral value system that stands on solid foundations.
4. (Religious) Socialisation function: due to home training being pushed into the background, school socialisation, the process of religious socialisation and performing related activities, are more and more emphasized, e.g., learning behavioural norms, standard greetings, dress norms, customs.
5. Socio-political function: Reformed Church schools with their quality, high standard education, were a key factor in the scientific community. The continuation of the legacy, the work carried out at schools, is the pledge for future intellectuals.
6. Function of ensuring equal opportunity: this function appears in the supporting of socially disadvantaged students on the one hand, and enhancing students' sensitivity to the afflicted, and the education of students towards that end on the other hand.

The former is displayed primarily in the process of closing the gap and differentiated employment on the one hand, and in the form of specific financial assistance on the other hand. Many foundations provide regular social assistance to the needy, as well as scholarships and financial assistance from the donations of the alumni to those who need it for continued education and excursions.

Supporting the needy is our duty not only within our national borders but outside as well, thus education thereof will also be present in schools.<sup>11</sup>

*Act CXXV of 2003 on Equal Treatment and Promotion of Equal Opportunities* is valid for Reformed Church schools as well. Reformed

<sup>11</sup> Győri I. J.: Magyar reformátusként Európában – a pedagógus szemével., 2008, 28–34. p.

Church educational institutions have developed an equal-opportunity program in which, after a situation analysis, they worked out and defined the objectives and tasks that ensure and help equal opportunities.

We can also see a good example of ensuring equal opportunities in the spirit of Christlike love in a Reformed Church kindergarten. Based on the decision of the staff, they declare that they shall educate, together with the other children, the physically handicapped children – those who use devices that help them move in the safest way possible, or disabled children who move around without any aid – as well as the visually impaired and mildly hearing impaired children among the sensory (visual/hearing) disabled. (Betlehem kindergarten program of the Reformed Church of Rákoscscaba<sup>12</sup>)

Among the Reformed Church public educational institutions, I examined in more detail the current (valid from 2010 to 2016) equal opportunity plan of the Grammar School of the Reformed College of Pápa. The program defines its tasks in the spirit of Christian commitment with regard to full adherence to the principle of non-segregationist and equal treatment. They consider it important, for example, that disadvantaged students participate in extra-curricular activities in greater numbers, and also that the institution be in close cooperation with social and child welfare services. To be able to carry out all these tasks, the educational institution ensures the training and ongoing further training of teachers for the sake of effective inclusive education, the identification of social and family problems, and public educational equal opportunities. The program emphasizes the importance of taking part in methodology trainings relating to closing the gap among the students; state-of-the-art inclusive pedagogy; differentiating methodology; and procedures that develop key competences.<sup>13</sup>

## 5. Summary

Reformed Church pedagogy has a centuries old tradition of ensuring equal opportunities and equal treatment. Reformed Church teaching

<sup>12</sup> Source: <http://betlehemovoda.suliweb.net/>

<sup>13</sup> Source: <http://refi-papa.hu/Dokumentumok/eselyegyenlosegi.pdf>

and education have proven themselves in the cases of a number of students who turned out to be key people of our Hungarian history: e.g., the talents of Sándor Petőfi, János Arany, Mór Jókai and Mihály Csokonai Vitéz were able to flourish within these frameworks.

The true personality of a Reformed man manifests itself in community, in relating to other people, in the behaviour shown to them. This behaviour is a challenge and task for a lifetime, since it takes service and often sacrifices to acquire it. The Reformed Church system of teaching and education is a system that rests on disciplined, diligent, active and biblical foundations. Its effectiveness has been proven throughout the centuries.

The teaching and educational traditions of the Reformed Church were strengthened in a social and spiritual context that was based on a Christian value system. It is the challenge of Reformed Church pedagogy to convey the Protestant thought and value system in an ever-changing world around us. The duty of Protestant teachers is to do their work in the spirit of the Bible in their daily educational activities.<sup>14</sup>

The following credo from 1982 strongly defines a Reformed Church consciousness:

„We believe that in a world in which injustice and hostility are widespread, (God) is the God in a special way of the suffering, the poor, and the disadvantaged, and He calls his Church to follow him in this, to administer justice to the oppressed, to give bread to the hungry, to free the prisoners and to make the blind see, to support the oppressed, to help the widow and the orphan, and to stand in the way of the ungodly [...] thus the Church has to stand by the suffering and defenseless people, which means among other things that the Church rejects all forms of injustice and fight against them.”<sup>15</sup>

<sup>14</sup> Bognárné, Kocsis J.: Református történelmi hagyományok az informális tanulás és az esélyegyenlőség érdekében, 2014. 117–125. p.

<sup>15</sup> Busch, Eberhard: Református. Egy felekezet arculata, 2008. 169. p.

**BIBLIOGRAPHY**

Bognárné, Kocsis Judit, *Karácsony Sándor pedagógiai modellje és recepciója a református felsőoktatásban [The Pedagogical Model and its Reception of Sándor Karácsony in the Reformed Church Higher Education]*, Pápa: OOK Press Publishing House, 2010 ISBN 978 615-5044-09-0

Bognárné, Kocsis Judit, *Református történelmi hagyományok az informális tanulás és az esélyegyenlőség érdekében* In: Golubeva Irina (szerk.): *A kulcskompetenciák fejlesztése a formális, a nem formális, valamint az informális tanulás során a társadalmi kohézió és esélyegyenlőség biztosítása érdekében*. Konferencia helye, ideje: Veszprém, Magyarország, 2013.06.07. Veszprém: Tanárok Európai Egyesülete, 2014. ISBN 978-963-08-9685-6

Busch, Eberhard, *Református. Egy felekezet arculata [Reformed. The Image of a Denomination]*, Budapest: John Calvin Publishing House, 2008 ISBN 978 963 558 118 4

Calvin, John, *A genfi egyház kátéja [The Catechism of the Church of Geneva]*, Budapest: John Calvin Publishing House, 1998 ISBN 963 300 729 1

Győri I. János: *Magyar reformátusként Európában – a pedagógus szemével*. In: Pompor Zoltán (szerk.), *Református pedagógus identitás I*. Budapest, RPI, 2008 ISBN 978-963-9700-40-6

Karácsony Sándor: *A magyarok Istene*. Széphalom Könyvműhely, Budapest 2004. ISBN 963-9373-82-6

Szabó Sándor: *Baksay Sándor pedagógiai hitvallása*. In: Pompor Zoltán (szerk.), *Református pedagógus identitás I*. Budapest, RPI, 2008 ISBN 978-963-9700-40-6

[www.bocskai.halasztelek.hu/.../Pedagógiai%20program.doc](http://www.bocskai.halasztelek.hu/.../Pedagógiai%20program.doc). Date of last download: 7 September 2015

<http://reformatus.hu/mutat/7231/>. Downloaded: 7 September 2015

Based on the website [www.reformatus.hu](http://www.reformatus.hu). Date of last download: 7 November 2014

[http://www.reformatus.hu/data/documents/2012/03/14/1995\\_I\\_2005\\_II\\_tv.pdf](http://www.reformatus.hu/data/documents/2012/03/14/1995_I_2005_II_tv.pdf). Downloaded: 12 March 2015

<http://betlehemovoda.suliweb.net/> Date of last download: 7 November 2014

[http://belfold.ma.hu/tart/cikk/a/0/142410/1/belfold/Joval\\_tobb\\_gyerek\\_jar\\_egyhazi\\_iskolaba\\_ovodaba](http://belfold.ma.hu/tart/cikk/a/0/142410/1/belfold/Joval_tobb_gyerek_jar_egyhazi_iskolaba_ovodaba) Downloaded: 12 March 2015

**Szerzőink:**

**Albert András**

egyház-történész, tiszaszentmiklósi lelképásztor.

**Hermán M. János**

egyház-történész, egyetemi docens.

Nagyvárad – Zwolle.

**Lukács Olga**

egyház-történész, egyetemi docens.

A kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző Karának dékánja.

**Bognárné dr. Kocsis Judit**

pedagógus, egyetemi adjunktus.

Pannon Egyetem, Veszprém – Neveléstudományi Intézet.



# Teológiai Fórum

Szerkesztőség levélcíme:  
P.O.Box 54.  
945 01 Komárno 1.  
somogyia@mail.t-com.sk

Nyomja:  
Rubiconprint kft.  
Csető Péter  
Somorja - Tejfalu

Bejegyzés - regisztráció:  
MK SR 3804/2007  
ISSN 1337-6519

## **Teológiai Fórum**

A Selye János Egyetem Református Teológiai Kara és a Calvin J. Teológiai Akadémia tudományos folyóirata  
Főszerkesztő: Mgr. Lévai Attila, PhD, a SJE RTK dékánja, a CJTA igazgatója  
Felelős szerkesztő: ThDr. Somogyi Alfréd, PhD, a SJE RTK tanára, a CJTA igazgatótanácsának tagja

Bejegyzés: MK SR 3804/2007  
ISSN 1337-6519

A Teológiai Fórum a



BETHLEN GÁBOR  
Alap

támogatásával jelenik meg.

## **Teológiai Fórum**

Vedecký časopis Reformovanej teologickej fakulty  
Univerzity J. Selyeho a Teologického inštitútu J. Calvína.  
Šéfredaktor: Mgr. Lévai Attila, PhD, dekan RTF UJS,  
riaditeľ TIJC  
Zodpovedný redaktor: ThDr. Somogyi Alfréd, PhD,  
odb. asistent RTF UJS, člen Rady TIJC  
Poštová adresa redakcie: P.O.Box 54. 945 01 Komárno 1.;  
somogyia@mail.t-com.sk  
Tlač: Rubiconprint s.r.o. Šamorín - Miečno

Registrácia: MK SR 3804/2007  
ISSN 1337-6519